

UMUMİ TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARI

I.

GÖK TÜRK KAĞANLIĞI ADLI BİR YAZI MÜNASEBETİYLE BAZI MÜLÂHAZALAR*

Dr. MEHMET ALTAY KÖYMEN

Umumî Türk Tarihi Doçenti

Prof. Dr. A. N. Kurat'ın burada ele aldığımız ve bundan sonra da sıra ile ele alacağımız yazılarını daha iyi kıymetlendirebilmek için, yazacağımız bütün tenkit yazılarımıza bir nevi giriş olmak üzere, evvelâ, onun varsa, Tarih telâkkisini, Türk Tarihini nasıl bir görüş zaviyesinden incelediğini anlamağa çalışmamız zaruridir. Mesele bu şekilde ortaya konunca, ister istemez, onun diğer yazılarını daha şimdiden, bu bakımdan dikkate almamız gerekiyor.

Meselenin haline bir başlangıç olmak üzere, evvelâ yazımıza bir sualle başlayalım :

Prof. A. N. Kurat'ın esas ihtisas sahası nedir? Bu suale cevap verdiğimiz takdirde, ele aldığımız bu yazısının ve bundan sonra ele alacağımız diğer yazılarının mahiyet, kıymet ve orijinallik derece-lerini tayin etmek, şüphesiz çok daha kolaylaşır. Bu suretle onun, tarih görüşü, daha doğru ifadesiyle, bir tarih görüşüne sahip olup olmadığı da anlaşılabilir olur.

Bu suali cevaplandırmak için yazarın yazılarını teker teker gözden geçirmeğe lüzum yoktur.

Yazılarının sadece adlarına bakmak bu hususta, fikir edinmek için kâfidir. Bu sebeple önce yazarın yazılarını neşrediliş sıralarına göre liste halinde verelim :

- 1 — *Ortazamanlar Tarihi için kısa bir bibliyografya*, İstanbul Ün. Ed. Fak. Nşr. İstanbul, 1934.
- 2 — *Eski İslavcadaki Türkçe sözlere dair*, TM. C. IV. İstanbul 1934.
- 3 — *Bizans'ın son, Osmanlıların İlk Tarihçileri*, TM. C. III. İstanbul 1935.
- 4 — *Kazan Hanlığım kuran Uluğ Muhammed Han Yarlığı*, İstanbul 1936.
- 5 — *İzmir'in ilk Türk Beyi Çaka*, İstanbul, 1936.
- 6 — *Peçenek Tarihi*, İstanbul, 1937.
- 7 — *Türkische Urkunden*, Herausgegeben und übersetzt von A. N. Kurat und K. v. Zettersteen, Uppsala, 1938.
- 8 — *İsveç Kralı Karl XII'nin hayatı ve faaliyeti*, D.T.C.F. yayınlarından, İstanbul 1940.
- 9 — *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altınordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına ait Yarlık ve Bitikler*, D.T.C.F. yayınlarından, İstanbul, 1940.
- 10 — *İsveç Kralı Karl XII'nin Türkiye'de kalışı ve bu sıralarda Osmanlı İmparatorluğu*, İstanbul, 1943.
- 11 — *Bulgar ve Bulgaristan*, İA, C. II, İstanbul, 1944.
- 12 — *Rusya Tarihi, Başlangıçtan 1917 ye kadar*, T.T.K. yayınlarından, Ankara 1948.
- 13 — *Kuteybe bin Müslim'in Hvarizm ve Semerkandi Zaptı*. (Hicri 93 -94—Milâdi 712). D.T.C.F. Dergisi C. VI. S. 5, 1948 Kasım-Aralık.
- 14 — *İngiliz Devlet Arşivinde ve Kütüphanelerinde Türkiye Tarihine ait bazı malzemeye dair*, D.T.C.F. Dergisi C. VII, s. 1, Mart 1949.
- 15 — *Churchill'in harp hatıraları*, D.T.C.F. Dergisi, C. VII, s. 1, Aralık, 1949.
- 16 — *Abu Muhammed Ahmed b. A'sam al-Küfî'nin Kitabı'l-Futuh'u*, D.T.C.F. Dergisi, C. VII, s. 2, Haziran, 1949.
- 17 — *Türk-İngiliz münasebetlerinin başlangıcı ve gelişmesi*, D.T.C.F. yayınlarından, Ankara 1953.
- 18 — *Prut Seferi ve Barışı*, 2 cilt, D.T.C.F. yayınlarından, Ankara 1953.
- 19 — *Panislâvizm*, T.D.C.F. Dergisi, C. XI, s. 2-3-4, Haziran-Eylül-Aralık, 1953.
- 20 — *The Despatches of Sir Robert Sutton, Ambassador in Constantinople (1710—1714)*, Royal Historical Society nşr., Camden Third Series, Volume LXXVIII, London, 1953.

Görülüyor ki, O, Türk Tarihini muayyen bir plâna uyarak bir sistem dahilinde ele almamıştır ve ele aldığı mevzular arasında mantikî bir irtibat kurmak kolay değildir. Onun, meseleleri muayyen

* Prof. Dr. Akdes Nimet Kurat, *Gök Türk Kağanlığı. Siyasî Tarihinin Anahatları* (M. s. 552—745) —İlk "Türk Devleti" kuruluşunun 1400. yıldönümü münasebetiyle—. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, X. cilt (1952), 1-2. sayı, s. 1-56.

bir metoda sahip bir profesyonel tarihçi gibi değil, daha ziyade günlük heveslerine tâbi bir amatör gibi ele aldığı, ilk anda müşahade edilmektedir. Şu halde Yazarın muayyen bir ihtisas sahası olmadığı, ilim dışı sebeplerle şu veya bu mevzuu işlemeğe çalıştığı tebeyyün ediyor demektir. Bu ciheti aşağıda bizzat kendi ifadesi ile teyit etmek fırsatını bulacağız.

Diğer taraftan, bu nokta bizden çok önce (1941 de), Ord. Prof. Dr. M. Fuad Köprülü'nün de dikkatini çekmiştir. Filhakika, onun bir metin neşri dolayısıyla yazdığı bir tenkit yazısında, Ord. Prof. F. Köprülü aynen şöyle demiştir :

"A. N. Kurat, metodoloji bakımından bu cins eserlerde asıl üzerinde durulması ve derinleştirilmesi icabeden noktalar üzerinde hiç durmamış, umumiyetle bilinen şahıslar ve vak'alar hakkında lüzumsuz yere uzun izahlara girişmiştir. Avrupa'da... sağlam bir filolojik hazırlıktan mahrum bazı müsteşriklerin takib ettikleri bu usulün ve bununla müterafik olarak, hiç istifade etmediği bir takım kitap isimlerini sıralıyarak, mevzua yabancı olanları hayrete düşürmek an'anesinin, memleketimizde yerleşmesini temenni edelim. Meslek hayatının henüz başlangıcında bulunduğu cihetle mesaisini birbirinden çok ayrı sahalara dağıtan Akdes Nimet'in... bundan daha fazla bir şey yapması imkânsızdı" (Altın Ordu'ya ait Yeni Araştırmalar, Belleten XIX, 1941, s. 406-7).

Aldığımız bu parçanın, birkaç bakımdan mühim olduğu görülüyor. Burada, bizi destekliyen, "Meslek hayatının henüz başlangıcında bulunduğu cihetle mesaisini çok ayrı sahalara dağıttığı" noktasıdır. Bu parçanın diğer hususlara ait olan kısımlarını yeri gelince ayrıca ele alacağız.

Prof. F. Köprülü'ye göre, yazarın "birbirinden çok ayrı sahalara" ait yazılar yazması, mübte-diliğinin tabii neticesidir. Onun, senelerce yanında mütercim ve asistan olarak çalıştığı Prof. F. Köprülü'nün, asistanlığından on yıl sonra bile, metodunu alamaması ve tenkidlerine maruz kalması haziirdir. Fakat onun bu sert ihtarı dikkate alması ve hiç olmazsa haklı olarak çok şiddetli olan bu tenkitlerinden sonra ilmî formasyon ve metod bakımından doğru yola girmesi beklenebilirdi. Listenin tetkikinden anlaşılacağı veçhile, 1941 den bu yana neşrettiği yazılarında da aynı dağınıklık ve "gelişigüzellik" sürüp gitmektedir. Listenin sonlarında yer alan yazılarından anlaşılacağı gibi, O, ilim hayatı(!)'nın son tekâmül safhasında ancak ilmî faaliyetini günlük siyasî dostluklara göre tanzim etmeğe girişmiştir. Gayesi kendi içinde olan kuru ilme bir yenilik ve canlılık getirerek (!), Prof. Kurat ilmi, gayesi kendi dışında imiş gibi, günlük cereyanların ve amelî maksatların emrine vermiştir ki, bu, onun tarih ilmine getirdiği bir hususiyet olarak yâd edilecektir. Filhakika, Türk-İngiliz dostluğu bahis mevzuu olunca, Tarih ilmi ve onun Türkiye'de en faal mümessili şüphesiz hareketlessiz kalamaz. Orta Çağ Tarihi Kürsüsü Profesörü olduğunu unutan yazar, Türk-İngiliz münasebetlerini aşağıda göstereceğimiz omeşhur metodu (veya methodsuzluğu) ile incelemeğe kalkar. Hattâ W. Churchill'in harp hatıralarını bile ele almaktan geri kalmaz (bk. liste, No. 15).

Verdiğimiz bu izahat, daha şimdiden, onun Türk Tarihini muayyen bir sistem dahilinde tetkik etmediğini göstermiştir sanırız.

Bu umumî mütalâalarla onun tarih telâkkisini ortaya koyduktan sonra, meseleyi biraz daha yakından ele alarak, aynı yazarın, Türk Tarihi hakkında nasıl bir görüşe sahip olduğunu, başka bir tâbirle, onun Türk Tarihini anlayış tarzını görelim.

Bu husus için, onun, Türk Tarihine ait en yeni neşriyatını ele almamız gerekeceği tabiidir. Çünkü en yeni eseri, en olgun eseri demektir; öyle olmak lâzım gelir (bunun tatbikatta böyle olmadığını, yazarın ileriye doğru değil, geriye doğru tekâmül (!) ettiğini biraz aşağıda göreceğiz).

En ehemmiyet verdiği eserlerinden olup, ilk cildini 1951 yılında neşrettiği "Prut Seferi ve Barışı" adlı kitabının Önsöz'ünü, ilk satırından itibaren beraberce okuyalım: "1920 yılı Eylülünün, sisli bir günü idi. Şimdiki adı Leningrad olan Petrograd'da dolaşıyordum... at üzerinde bir heykele yaklaştım, ve hemen tanıdım: Petro'nun meşhur heykeli!..."

İşte o gün Petro'nun heykeli karşısında durunca birdenbire Prut seferini hatırladım; içimde bu sefere karşı merak uyandı..."

Yazarın Önsöz'ünden aldığımız bu parça iki bakımdan mühimdir :

1) Bu parça, onun, bir mevzuu tetkike tesadüflerin sevk ettiği hususunda, eserlerinin mevzularına istinaden vardığımız neticeyi ve Prof. F. Köprülü'nün 10 yıl önce verdiği hükmü kendi ağzından teyid etmektedir.

2) O, bizzat kendi ifadesine göre, bu eseri yazmak için ilhamını Türk düşmanı olan Petro'nun heykelinden almaktadır. Bu ifadenin bizi bu hükme vardırmasına sebep, bütün eser boyunca Türkler'in bu büyük zaferinin âdeta bir mağlubiyetmiş gibi gösterilmiş olmasıdır. Hareket noktası böyle olan bir yazarın Türk tarihini bitaraf bir gözle yazacağını, daha şimdiden, yani daha yazılarını tahlil etmeğe başlamadan bile, düşünmek biraz güçtür. Hattâ daha ileri giderek, bu, onun hâdiseleri Türklük aleyhine ve Rusluk lehine anlatacağının ilk tezahürü olarak da kabul edilebilir. Nitekim bunu biraz aşağıda misallerle isbat edeceğiz.

Filhakika yazdıklarını şöyle bir karıştırmak, Türklük aleyhine —hem de hemen her sayfasında olmak üzere— görüşlere, hattâ Tarihle uzaktan veya yakından ilgisi olmayan kimselerin söylemeğe

cesaret edemeyecekleri küfürlerle rastlamak her zaman mümkündür. Bu hususa dair gelişi güzel birkaç misal verelim ve evvelâ şu iki cümlesini aynen alalım: ... bu seferi idare eden Osmanlı ricalinin kabiliyetsizliklerini açıkça göstermeğe kâfidir. Hakikaten, Arnavut kotalarının kumandanı Mahmud Beyin tâbiri vechile, "Baltacı Mehmed Paşa ve erkâmı beceriksiz, kabiliyetsiz ve namus bakımından da pek sağlam olmyan birer puşt" idiler. Buna mukabil rus ordusunu idare edenler —rus Çarı ve rus generalleri de dahil olduğu halde— bu sefer cereyan ettiği müddetçe Rusyanın büyümesi ve menfaatleri yolunda bütün varlıkları ile hizmet ettiler ve bunun için en büyük fedakârlık (!) yapmağa, ve hattâ kendilerini feda etmeğe hazır olduklarını isbat ettiler. (Prut Seferi ve Barışı, I, s. 463-464).

Bu ifadenin Türkler aleyhine olan kısmı, değil ilmî olmak iddiasında bulunan bir eserde, hiç bir basılı kâğıt parçasında yer alamıyacak kadar âdi hakaretleri, küfürleri, isnad ve iftiraları ihtiva ettiği gibi, Ruslar lehine olan ve onları körü körüne hayranlıkla medheden kısmı da mesnetsiz boş lâflardan ibaret bulunduğu için, her hangi bir ilmî kıymetten mâhrumdur. Hattâ, denebilir ki, Türklük aleyhine iğrenç küfür ve iftiraları ihtiva eden kısmı, kanun muvacehesinde mesuliyeti mucip bir ifadedir. Buna mukabil Ruslar lehine olan kısmı da Tarihçi hüviyetini taşıyan bir kimsenin —muhafazasına titizlikle riayet etmesi lâzım gelen— bitarafliğina hiç yakışmaz. Ancak bu hususlar bu ifadelerin sahibinde tarihçilik vasfının bulunmadığını kendi ağziyle izah ve isbat etmekten başka bir şeye yaramaz.

Esasen Tarihçilik vasfına ve bunun neticesi olarak tenkit fikrine sahip hakiki tarihçi, Türklük aleyhine olan tek taraflı bir kaydı tenkid süzgecinden geçirmeden benimseyerek kabullenemeyeceği gibi, Ruslar lehine delilsiz ve mesnetsiz hükümlerde de bulunamaz.

Bu sözlerimiz, yazarın bitaraflıktan ve bilhassa ilim ahlâkından tegafül ettiğini göstermiştir sanırız. Onun bu vasfını, Prof. F. Köprülü'nün yukarıda naklettiğimiz, yazarın "kullanmadığı kaynakları kullanmış gibi gösterdiği" şeklindeki ifadesinden de istidlâl etmek güç değildir. Bu, 1941 den bu yana, Prof. F. Köprülü'nün çok şiddetli ihtar ve tenkitlerine rağmen, yazarın tarih telâkkisinde ve tarihçilik vasıflarında tekâmül etmek şöyle dursun, ne derecede büyük iptidâî zihniyetin mevcut bulunduğunu gösterir.

Bu neviden misâlleri çoğaltmak tabîi her zaman mümkündür. (Meselâ bk. aynı eser, s.69, 83 (Devlet memurlarının büyük bir kısmı hırsızdı), 89 145, 149, 179 (müstehcen kelimeler), 208, 212, 287, 289, 303, 376). Onun başka bir yazısından şu cümleleri yine beraberce okuyalım: "...yani (Osmanlı ricâline) para vasıtası ile her şeyi yaptırmak mümkündür (bk. Türk-İngiliz Münasebetleri..., 1953, s. 96); "Barton¹, Türk devlet adamlarının hiçbir hususta samimî olmadıklarını, ve şahsî menfaatleri yolunda, Efendilerinin namus ve haysiyetini aslâ düşünmediklerini, ve kraliçeye karşı Türk politikasının dakikasında değişebileceğini, rüşvetin miktarı azalınca ağuzlarının hemen değişiverdiğini yazdıktan sonra, Osmanlı devlet adamlarında müşahede ettiği bu karaktersizliğin sebebinin şöyle izah ediyor: "Onların böyle olmaları tabîidir, zira bu kadar buyyığı veya kim oldukları belli olmyan ebeveyninden neş'et eden, ve sahte bir dünde terbiye gören ve bu kadar ahlâksız ve âdi muhitte yetiştirilenlerin başka türlü

olmalarına imkân var mı?., (aynı eser, s. 97). Türklük aleyhinde bu şekildeki cümlelere onun bu eserinde veya başka eserlerinde daima rastlamak mümkündür. Yazar, bu tek taraflı ifadeleri herhangi şekilde tenkid veya red etmediğine göre, bu ifadelerin, aynı zamanda kendi görüş ve kanaatlerini teşkil ettiklerini kabul etmek gayet tabîidir. (Yazarın kafasında Osmanlı düşmanlığının nasıl kök salmış olduğunu daha iyi anlamak için şu cümlesini de aynen alalım: "Zaten entrikacı ve ahlâksız olan o devir Osmanlı saray mahfillerinde Feyzullah Efendi bir istisna teşkil etmiyordu., bk. D.T.C.F. Dergisi, VI, 79). Şu halde yazara göre, muayyen zamanlarda Osmanlı İmparatorluğu'nu idare edenler puşturlar, en küçüğünden en büyüğüne kadar rüşvet almadan iş yapmazlar. Ahlâksızdırlar. Vatan haindirler. Onun kötü hükümlerinden padişah bile kendini kurtaramamıştır (bk. s. 17: Tenperest, aç gözlü v.s.). O, Osmanlı ricalinin yetiştikleri muhiti bahis mevzuu etmekle, bütün bir Türk milletine hakaret ettiği farkında olmayacak kadar gaflet içindedir. Bu ise, ilim adamı zihniyeti ile telif edilemez.

Yazara göre, Türk devlet adamlarının puşt ve rüşvet düşkünü ahlâksız kimseler olmalarına mukabil, başta Çar olmak üzere bütün Rus ricali gayet namuslu, dürüst, vatansever insanlardır. Onun bu hükümlerinin yanlış ve tek taraflı olduğunu ve kabul etmeğe imkân bulunmadığını Tarih metodolojisinin yardımıyla cerh ettik. Böylece Prof. Akdes Nimet Kurat'ın, Ruslara karşı körü körüne bir hayranlık beslemesine mukabil, Türklere karşı haksız yere son derece hatalı görüşlerle dolu olduğunu gösterdik.

Onun bilhassa Ruslara karşı körü körüne hayranlık beslediği hususunu da misallerle ispat edelim ve işe yine kendi yazılarından misal vermekle başlayalım.

Yazar, gösterdiğimiz gibi, Türkler aleyhine olan vesikaları benimseyerek tenkidsiz ve kontrolsüz

¹ İngiliz elçisi.

kullandığı halde Rusların kusurlarını ortaya koyan kaynak ve tenkidleri hiç dikkate almamaktadır. Filhakika, onun pek mahdut tetkiklere istinaden yazdığı “*Rusya Tarihi*” adlı kötü bir toplama (*compilation*)dan ibaret olan eserinde, elde namütanehi vesika bulunmasına rağmen, Ruslar aleyhine bir tek kelime bulmak imkânsızdır.

O, Türk aleyhdarı bir kaynağın Türk ricali hakkında kullandığı “puşt” tâbirini mutlak bir hakikat olarak kabul etmiş, tenkitsiz ve kontrolsüz benimsemiştir.

Rusya Tarihi adlı eserinde kullanmamasına ve yukarıda naklettiğimiz ifadesinde üstelik medhemesine rağmen, hakikî “puşt”un o zamanın Ruslarının olduğunu bizzat Rus kadınları ortaya koymuşlardır. Filhakika, onlar, “puşt” oldukları için kendileri ile değil, birbirleriyle meşgul olan kocalarını Çara istida ile şikâyet etmişlerdir. (Bu vesikanın yerini göstermiyeceğiz. Bunun ve bunu kullananların bulunmasını, bir nevi mümarese olmak üzere, Rus aleyhtarı vesikaları okumadığı anlaşılın adı geçen Profesöre bırakıyoruz.)

Halbuki XVII. ve XVIII. asır Rus cemiyetinin ne kadar çok “tefessüh” ettiğini gösteren kayıd bundan ibaret değildir.

Meselâ Prof. A. N. Kurat’ın yukarıda naklettiğimiz Ruslar lehine mesnetsiz ifadelerinin tamamıyla aksine olarak Rus içtimai hayatının nasıl bir manzara arzettiğini anlamak maksadiyle Panslavist olduğu için Ruslara karşı sempati besleyen bir Sırbın şu müşahedelerini okumak kâfidir: “*Ruslar* (rüşvetle) baştan çıkarılmağa müsait namussuz insanlardır. Rus memurlarının para ile satın alınabilmesi sayesinde ecnebiler ticaret imtiyazları elde etmişlerdir. Olaerius haklı olarak Moskova’da para mukabilinde en mahrem evrakın kopyelerinin elde edilebileceğini övünerek söylüyor; ecnebi memleketlerdeki Rus elçileri para için memleketin şerefini satarlar. Ruslar başka milletler tarafından boşuna hilekâr (Betrüger), hırsız ve kaatil olarak tanınmazlar” (bk. A. Brücker, *Geschichte Ruslands*, Bnd. I, Gotha, 1896, s. 152. Bu mühim eserin adını, A.N. Kurat’ın Rus Tarihi adlı toplama kitabının bibliyografyasında bulmak isterdik. Niçin bulunmadığını okuyucunun takdirine bırakıyoruz.)

Yine A. Brücker’e göre “Ruslara inanılmaz. Onlar haksızlıkları bilerek yaparlar. Kolaylıkla yemin ederler, fakat vaadettiklerini tutmazlar. Biri diğerine bir Thaler’i (para ölçüsü) bile bir rehin veya senet almaksızın ödünç vermeğe itimad edemez. Baba oğluna, oğul babasına rehinsiz, senedsiz ve kefilsiz inanmaz” (*aynı eser*, s. 151: Peteryus’tan naklen).

Bu misalleri çoğaltarak A. N. Kurat’ın çok medhettiği Rusların, meşhur Prut Seferinden az sonra, yani 1721 yılında da aynı durumda oldukları söylenebilir. Filhakika, şu kayda bakınız: “*Aldatmak temayülü Ruslar için anadan doğmadır ve akrabaların teşkil ettiği (kötü) misal ve (verdikleri) terbiye ile inkişaf eder. Sonu gelmez hilelere sahiptirler*” (bk. *aynı eser*, s. 151: Campredon’dan naklen).

Rus hükümdarlarının bile Ruslar hakkındaki telâkkileri hiç de müspet değildir. Bir İngilizle konuşması esnasında bir defa bizzat Çar İvan IV, Ruslar hakkında, “*hilekârlar ve hırsızlar*”, demiş; kendisinin de Rus olduğu hatırlatılınca, Nörman soyundan geldiğini söylemek suretiyle kendini müdafaa etmiştir (bk. *aynı eser*, s. 152). Deli Petro bile Ruslar hakkında buna benzer bir ifadede bulunmuş ve çok daha kurnaz olan Rusların iş entrikaları bakımından yahudilere üstün olduklarını söylemiştir (bk. *aynı eser*). A. N. Kurat, kıraldan da fazla kıralcı görünmektedir: O, yukarıdaki ifadeleriyle Rusları, tamamıyla yersiz olarak, kendi hükümdarlarından fazla himaye etmektedir.

Bu misalleri bitirmeden önce, meşhur filozof Leibnitz’in Türklerle Rusları mukayese eden bir tâbirini de alalım. Şüphesiz, o Türk aleyhdarıdır. Buna rağmen, Rusların Türklerden daha kötü olduğunu itiraf etmekten kendini alamamıştır. O Rusları “*katmerli Türkler*” diye tesmiye eder. Bunun ifade ettiği mâna, şüphesiz, Rusların Türklerden iki misli fena olduğundan ibarettir. Filhakika o, XVII. asrın sonunda, yani Prut seferi arefesinde Rusya’yı Habeşistan’dan ancak bir kademe üstün telâkki ediyordu (bk. *aynı eser*, s. 150-154).

Bunlar, münferit misaller değildir: İki asır boyunca, (XVII. ve XVIII. asırlar) en büyük yazarlar tarafından Rusya daima Çin ve Habeşistanla aynı kategoride telâkki edilmiştir (bk. *ayn. eser*, s. 154; XVII. asır ortalarında Rus cemiyetinin geriliği ve ahlâk seviyesi hakkında ayrıca bk. *The Cambridge Modern History*, Vol. V, s. 513-514).

A. N. Kurat’ın, aleyhinde en ufak bir imada bulunmak şöyle dursun, mesnetsiz ve delilsiz olarak çok medhettiği Rus cemiyet tablosu işte budur. Bu tablo, onun tenkidsiz ve kontrolsüz kullanmak suretiyle Türk cemiyeti hakkında, bir Fransız mutaassıp katolik seyyahının ifadelerini ele alarak çizmeğe uğraştığı tablo ile mukayese edilince, neticenin, her şeye rağmen, hiç te Türklük aleyhinde olmadığını meydana çıkar.

Halbuki Prut seferinden bir asır sonra, yani XIX. asırda bile Türk cemiyet ahlâkının, Rusya’dakinden mukayese edilemeyecek kadar üstün olduğunu gösteren misaller vermek her zaman mümkündür. Filhakika, XIX. asır Rusya’sında hırsızlığın ve rüşvetin cemiyet hayatında tabii bir hâdise telâkki edilecek kadar taammüm ettiğini bildiğimiz gibi, Türk devlet adamlarına Rusların gıpta ettiklerini de biliyoruz (bk. *Hakayiku’l-vekayi*, sayı 543, s. 2: “*Petersburg’tan mektup*”. Prof. A. N. Kurat’ın

Türklerle karşı iftirasını bir defa daha cerh ve red etmek üzere, ehemmiyetine binaen şu cümleyi aynen alıyoruz: “*Rusya memurları beyninde irtikâbın ilerlediğine dair bundan evvel bazı tafsilât vermiştim. Cinayet mahkemelerimizde görülen bazı dâvalara nazaran biz fenalıkları kaldırmak için Devlet-i aliyve'nin Sadrazamı bulunan Mahmud Paşa gibi bir zata Türklerden ziyade muhtacız.*”

Yukarıdan beri verdiğimiz izahatın, müellifin, burada ele aldığımız ve daha sonra ele alacağımız yazılarının mahiyetini vuzuhla tesbit etmekte işimizi çok kolaylaştıracağı meydandadır. Zira gösterdiğimiz ve göstereceğimiz gibi, yazar hemen her yazısında, Tarih ilmi ve metodu anlayışsızlığı neticesi hasil olan gafletinden dolayı, Türk aleyhdarı ve işin asıl garibi, Rus taraftarı imiş gibi karşımıza çıkmaktadır.

Şimdi esas mevzuumuza gelmiş bulunuyoruz. Fakat esas mevzua geçmeden önce, bir noktaya daha temas etmemiz icabetmektedir. Şimdiye kadar söylediklerimiz de göstermiştir ki, yazarın yazıları ilmî bakımdan ele almaya değmiyecek kadar ibtidaidir. İlmî hüviyet ve mahiyetten mahrumdur. Hattâ, yine aynı izahata istinaden, onun en iptidaî bir tarih telâkkisine bile sahip olmadığı söylenebilir. Nitekim, yazılarının bu hususiyeti dolayısıyla, —noksanlarını, yanlışlarını ve bilhassa metodsuzluğunu göstermek, ilim zihniyetine riayetsizliğini görerek Türkiye’de kötü bir çıkır açmasını önlemek maksadıyla kalemi eline alan Prof. F. Köprülü istisna edilecek olursa— onun eserlerinin umumiyetle başka ciddi ilim adamları tarafından ele alınmaması da bunu gösterir.

O halde onun yazılarını ve ilk olarak bu yazısını niçin ele alıyoruz? Yazılarının ele almağa değmediğini bildiğimiz ve gösterdiğimiz halde bu tenkid yazısını yazmakla takip ettiğimiz gayeler şunlardır :

1) Yazılarını,—bu arada Türk kavminin kurduğu en büyük devletlerden biri olan Gök Türk İmparatorluğu hakkındaki bu yazısını—okuyan mütehasıs olmıyan kimselerin ve bilhassa üniversite talebelerinin yanlış bilgiler edinmelerine ve kanaatlere sahip olmalarına mâni olmak. Bu, hususî mahiyeti haiz bir gayedir.

2) Yazdıklarının asadece hacmi ile övünenlerin ve bunlara istinaden kendilerini ilim adamı sananların hakikî ilmî hüviyetlerini ortaya koymak. Zira bu çeşit kimselerin ortalığı, daha açık tâbiri ile, ilim sahasını (veya ilim piyasasını) kaplamaları, işin hazin tarafı, bu yolda ciddi çalışmak isteyenleri ellerinde mevcut türlü vasıtalarla engellemek ve hattâ sindirmek istemeleri memleket ilminin hiç de hayrına olmamaktadır. Daha tam ifadesiyle, bundan memleket ve ilmi zarar görmektedir. Şu halde, bu hal aynı zamanda memleket menfaatleri aleyhindedir.

3) Türkler aleyhindeki tek taraflı kaynakları esas alarak neşriyatta bulunmak suretiyle —bilerek veya bilmiyerek— Türk düşmanlığı yapanların haksız isnad ve iftiralarının hakikatla alâkası olmadığını isbat etmek. Zira ilmî hüviyete bürüyerek ortaya sürülen; hakikatte ilimle zerre kadar alâkası olmayan bu çeşit zararlı yazıların, Türk içtimaî bünyesinde tahribat yapması mümkündür. Bu tenkit yazılarımızla hem bu çeşit yanlış ve zararlı görüşleri düzeltmek, hem de bu yanlış ve zararlı görüşlerin yayılmasına ve yerleşmesine mâni olmak istiyoruz. Zira, bilhassa tarih ilminde mütehasıs olmayan, fakat tarihi eserleri okumayı seven Türk münevverleri arasında, akademik kariyere mensup olanların yazdıkları yazılara karşı— yazarlarının hüviyetlerinden ileri gelen— tabii bir itimad mevcut olabilir. O hüviyetle, bunlardan biri Türklük aleyhine mesnetsiz yazılar yazmışsa, bunların doğru olabileceği sanılabilir.

Bazı batılı âlimlerin Türk aleyhdarı fikir ve görüşlerini düzeltmek için mücadele etmemiz yetmiyormuş gibi, bir de kendi içimizdeki gafillerin Türk aleyhdarı görüşlerini düzeltmeğe uğraşmak çok hazindir. Zaten herhangi bir ecnebi âlimin eserinde bile Türklük aleyhinde bu derece şiddetli hücumlar bulmak imkânsızdır. Bir hakikî Alman’ın, ne kadar bâriz olursa olsun, bir hâdiseyi Almanlık aleyhine tefsir etmesi düşünülemez. Türk Üniversitesinde Türk olarak vazife aldığı söyleyenlerden bir tanesinin bile, bilerek veya bilmiyerek, durup dururken Türklerin aleyhine anlaşılabilir yazılar yazması kolay kolay affedilemez. Biz, bu çeşit yanlışları ortaya koymakla bize düşen vazifeyi yaptığımızımıza kaniiz.

4) Yazılarının, şüphesiz kıymetsizliklerinden dolayı ele alınmadığını gören bu çeşit kimselerin, işi âdeta ilim bezirgânlığına dökerek, mütemadiyen kalitesiz eserler vermeleri, bilhassa Türkiye’de “standard” ilmî faaliyetin mevcut olmadığı yolunda ilim aleminde, bilhassa batıda toptan menfî bir kanaatin yerleşmesine sebep olmaktadır ve bunun tabii neticesi olarak, onlar, bizi, bizden daha doğuda bulunanlardan pek ayırmamaktadırlar. Zira sayıca çok daha kabarık olan bu çeşit gayri ilmî eserler arasında ciddi çalışanların eserleri kaybolup gitmektedir. Binaenlayeh ayıklamayı, zaten vakitleri çok az olan batılı âlimlerden beklememeli, bizzat kendimiz yapmağa çalışmalıyız. (Yoksa eserlerinin tutulacak tarafları olsaydı, gösterdiğimiz gibi, Türklük aleyhdarı yazarların, gafletlerin mahsulü olan bu çeşit yazılarının batılı âlimler tarafından senet olarak kullanılacakları muhakkaktı).

Bu sözlerimizle, terakkiye ve tekâmüle yol açtığı için, bir bakıma, batıyı yapan tenkit müessesesinin, artık Türkiye’de de kurulması ve faaliyete geçirilmesi zamanının çoktan geldiğini ifade etmek

istiyoruz. Ancak bu yapıldığı takdirdedir ki, ilim sahasını kaplıyan kıymetsiz eserlerin temizlenmeleri ve hakiki kıymetlerin ortaya çıkmaları ve çıkmalarına yol açılması mümkün olur.

İşte biz de Türk Tarihi sahasında, kendi kudretimiz nisbetinde, bunu yapmak istiyoruz.

Görülüyor ki, bu yazıları büyük gayeleri tahakkuk ettirebilmek için yazıyoruz. Bu çetin yolda yürürken varlığını bildiğimiz ve gördüğümüz —bilhassa genç— kabiliyetlerin bize katılmalarını temenni ediyoruz. Başka türlü, tek başımıza ne kadar çalışsaksak çalışalım, muayyen bir ilim kolunda yaptığımız —bizi mümkün olduğu kadar kısa bir zamanda Avrupalı meslekdaşlarımız seviyesine ulaştırarak olan— bu çetin mücadelede muvaffak olmamız güçleşir veya hiç olmazsa gecikir.

Bu ifadelerimizden anlaşılıyor ki, hedef şu veya bu şahıs değildir. Hedef, Türk Tarihi çalışmalarını düştüğü sakim yoldan kurtararak, sâlim bir mecraya sevk etmektir.

Bu sözlerimiz, —meseleleri batılı ölçüsü ile ele alan— Avrupalı bir âlim için biraz garip görünebilir. (Esefle ifadeye mecburuz ki, Türk Üniversitelerinde vazife alan bazı batılı âlimler, buraya geldikten sonra tam Avrupalı ölçüsü ile hareket etmemek suretiyle bizleri hayal kırıklığına uğratmışlardır). Zira bu çeşit meseleler orada çoktan halledilmiştir. Kifayetsiz kıymetler derhal teşhis edilmiştir. Bu çeşit kimselerin, en yüksek ilmi makamlara kadar yükselmeleri ise hemen hemen tamamiyle imkânsızdır. Hele bu hüviyeti iktisap etmiş bir kimsenin, hâdiseleri bu tarzda tefsir etmesi hiç görülmemiştir. Fakat, bu çeşit basit meseleleri halledemediğimiz için, bütün gayretlerimize rağmen, henüz ilimde tam mânâsıyla batılı olamadığımız gözönünde tutulacak olursa, şartların bizde batıdan hâlâ ne kadar farklı olduğu görülür ve bu sözlerimizin mânâsı ve ne demek istediğimiz çok iyi anlaşılır. Umarız ki bunu batılı meslekdaşlarımız da anlamış olsunlar.

Yukarıdan beri göstermeğe çalıştığımız gibi, ilim tarlasını kaplayan yabancı otları kökünden ayıklayabilmek için, —Türklük aleyhine olan ifadelerinin şiddetiyle mütenasip olarak— bazan çapa veya kazmayı şiddetle ve derinlere kadar vurmaya icab etmektedir. Yukarıdan beri verdiğimiz izahatın yapılacak işin azameti hususunda kâfi derecede fikir verdiğini umarız.

Hâdiseleri ilmi ölçülere uygun olarak ve iyi niyetle tedkik eden tarihçilerin, muayyen mevzularda vardıkları neticeler bidayette birbirlerinden ne kadar farklı olursa olsun, uzun veya kısa sürecek olan münakaşalar sonunda muayyen noktalarda birleşmeleri, şu veya bu şekilde bir kanaat beraberliğine varmaları her zaman mümkündür.

5) Nihayet, ATATÜRK'ün kurduğu bu Fakültede Profesör unvanıyla vazife alan bir kimsenin Türklük aleyhindeki bu çeşit neşriyatını protesto etmek. Bu hareketimizle Fakülteyi de töhmet altında kalmaktan kurtardığımızı kanıiz. Zira, bu çeşit neşriyatı Fakülte içinden protesto etmemenin, zımnen olsun onları kabul etmek mânâsına geleceği tabiidir.

Büyük ATATÜRK, Millî gayelerin tahakkuku için kurduğuş bu Fakültede çok sevdiğin Türklük aleyhinde böyle yazı yazarların bulunmasından ve yazılanların, aynı Fakülte yayınları arasında çıkmasından dolayı senden özür dileriz.

Bu söylediklerimizin, aynı zamanda, değmediği halde A. N. Kurat'ın eserlerini niçin ele aldığımızın sebeplerini başka bakımlardan izah ettiği için yukarıda bu hususta verdiğimiz malûmatı tamamladığı görülüyor. Yazarın, ilk olarak, niçin Gök Türkler hakkındaki yazısını ele aldığımız mescesine gelince, bunda yukarıda zikrettiğimiz hususî âmille beraber, kronolojinin de rol oynadığı söylenebilir. Çünkü bu yazı, onun neşir tarihi bakımından en yeni, buna mukabil ele aldığı mevzuun tarihî kıdemi itibarıyla en eski yazılarından biridir.

Müellif Akdes Kurat, yazısını şu bahislere ayırmıştır :

- I. Türk adının menşei. Türklere ait en eski kayıtlar, s. 2-9.
- II. İlk Gök Türk Kağanlığı (M. s. 552—588); s. 10-15.
- III. Birinci Doğu Gök Türk Kağanlığı (582—630), s. 15-27.
- IV. Türk ilinde Çin tahakkümü devri (690—681), s. 27-29.
- V. İkinci Doğu Gök Türk Kağanlığı (682—745), s. 29-39.
Bilge Kağan (716—734) s. 39-49.
- VI. Bilge Kağandan sonraki Kağanlar ve İkinci Gök Türk Devletinin yıkılışı (734—745), s. 49-52.
Sonuç, s. 52-53.

Her bahis hakkındaki tenkit ve mütalâalarımızı ayrı ayrı beyan etmeden önce yazı hakkındaki umumî mülahazalarımızı söyleyelim.

Yazının başlığı "Gök Türk Kağanlığı" adını taşımaktadır. Muhtevanın başlığa uyması gayet tabii olmak icab eder. Fakat büyük bir hayretle görüyoruz ki başlık muhtevaya uymamaktadır. Fih-hakika başlığa rağmen yazıda hemen hemen sadece "Doğu Gök Türk İmparatorluğu'nun tarihi" bahis mevzuu edilmektedir. Şu halde aynı yazıda başlığın delâlet ettiği mefhumun yarısı bahis mevzuu edilmiş, diğer yarısı terkedilmiş demektir. Yazar, yazısına "Doğu Gök-Türk Kağanlığı" adını verseydi,

o zaman bir şey denemezdi. Fakat yazıya "Gök Türk Kağanlığı" adını verdikten sonra, muhtevasında sadece "Doğu Gök Türk Kağanlığı"ndan bahsetmek, bir kasit yoksa, bu, en hafif tâbiriyle, Türk Tarihini bilmemek ve anlamamaktan başka türlü tefsir edilemez sanırız.

Öyle görünüyor ki, Türk hâkimiyet telâkkisini bilmeyen yazar, Batı Gök Türk Devleti'ni Doğu Gök Türk İmparatorluğu'ndan tamamiyle ayrı bir devlet sanmış, veya Batı Gök Türk Devleti'nin tarihini ele almayı değmiyecek kadar ehemmiyetsiz telâkki etmiş ve bu yazısında hemen hemen sadece Doğu Gök Türk İmparatorluğu'nu tafsil etmiştir. Bunu bahis başlıklarından da anlamak mümkündür.

Halbuki, Doğusu ve Batısı ile beraber Büyük Gök Türk İmparatorluğu bir kül halinde ele alınmadıkça, bu imparatorluğun Dünya Tarihinde oynadığı rolü ve millî tarihteki yerini anlamaya imkân yoktur. Zira, göreceğimiz gibi, o zamanın dünyasının başlıca iki büyük devleti olan Bizans ve Sâsânî İmparatorlukları ile geniş mânasiyle münasebet halinde bulunan kol, şüphesiz —esas imparatorluğa tâbi olan— batı koludur. Yani dünya tarihinde asıl rol oynayan kol bu koldur. Buna mukabil, yanlış olarak yalnız Doğu Gök Türk İmparatorluğu bahis mevzuu edilirse, bu takdirde bu imparatorluğun esas itibariyle sadece Çinle ve daha sonra, Araplarla münasebet halinde bulunduğu görülür.

Halbuki, meşhur eserinde, Batı Türkleri (Tukyular) hakkındaki Çince vesikalari neşir ve diğer kaynaklarla (Arap ve Bizans) karşılaştıran E. Chavannes, Batı Gök Türkleri hakkında bu gün de kıymetini muhafaza eden bir hülâsa yaptığı zaman, Türk tarihinin mahiyetini kavrayan hakikî bir tarihçi olarak, Gök Türk İmparatorluğu'nu bir kül halinde ele almak lüzumunu duymuştur (*Documents sur les Tou-kiue (Turcs) Occidentaux*, s. 217-303).

Daha sonra, bilhassa Macar âlimleri, Türk hâkimiyet telâkkisi, bu arada çifte hükümdarlık telâkkisi üzerinde çalışmışlar ve müsbet neticelere varmışlardır. (Bu hususta msl. bk. A. Alföldi, *Türklerde çift krallık, Şimali Asya göçebe kavimlerinde krallık müessesesinin inkişafı hakkında bir etüd*, İkinci Türk Tarih Kongresi, İstanbul, 1943, s. 507-519).

Prof. A. Alföldi, bu yazısında Türk Tarihini baştan itibaren bu bakımdan tahlil etmekte, muhtelif Türk devletlerinden misaller vermektedir. Bununla iktifa etmeyen müellif, bu ikili telâkkinin bütün devlet teşkilâtında derinliğine nasıl mevcut olduğunu büyük bir vukuf ve salâhiyetle izah etmekte ve menşelerini araştırmaktadır.

Nihayet asıl bizim mevzua gelen müellif, bu çeşit hâkimiyet telâkkisine göre kurulmuş devletlerde iki hükümdarın birbirine münasebetini münakaşa ederek, birinin diğerine üstünlüğünü tesbit ettikten sonra unvan ve alâmetlerini zikretmektedir (bk. s. 513). (Bu hususta ayrıca bk. F. Lászlo, *Kağan ve ailesi*, T. terc. Dr. Ş. Baştaç, Türk Hukuk Tarihi Dergisi, I, s. 44 v.d.).

Bizim bunlara ilâve edeceğimiz tek nokta şudur: bizzat Gök Türk hükümdarları, devletin bu ikili mahiyetine rağmen, İmparatorluğu bölünmez bir kül telâkki ediyorlardı. Zira, Gök Türk İmparatorluğu Doğu (veya Kuzey) ve Batı şeklinde müstakil iki devlete ayrıldıktan sonra da, imkân ve fırsat bulur-bulmaz, Doğu hükümdarlarının, kendi hâkimiyetleri altında iki parçayı birleştirmeye, buna mukabil Batı Türk hükümdarlarının da aynı şekilde Büyük Gök Türk İmparatorluğu tahtına geçmeğe çalışmaları bunu gösterir. Bu suretle muhtelif iç ve dış âmillerin tesiriyle imparatorluk kat'î şekilde ikiye ayrılınca da, göreceğimiz gibi, bunlardan hiç biri ötekisi üzerindeki haklarından vazgeçmemiştir. Başka bir tâbirle, iki taraftan hiç biri iili durumu kabul etmemiştir.

Görülüyor ki, müellif bu hususta da asla affedilemeyecek bir hataya düşmüştür. Yalnız bu noktayı gözönünde tutmak, yazısının mâhiyetini anlamak için kâfidir. Bu hal, yazıyı yazılmamış farzederek, Gök Türk İmparatorluğu tarihini yeniden yazmak hususundaki ifademizde ne kadar haklı olduğumuzu göstermiştir sanırız.

Kaldı ki onun yanlış ve kusurları bunlardan da ibaret değildir.

Bilindiği gibi, bir yazının tetkik mahiyetini haiz olabilmesi için, o zamana kadar o mevzuda bilineni az veya çok nisbette ileri götürmesi şarttır. Bu itibarla herhangi bir mevzuda ilmî yazı yazmak isteyen bir araştırmacı, önce içeride ve dışarıda aynı mevzuda kimlerin çalıştığını ve o mevzuu ne dereceye kadar aydınlatmış olduklarını belirtmek, iyi ve noksan taraflarını ortaya koyduktan sonra kendisinin ne yapmak istediğini vuzuhla ifade etmek mecburiyetindedir.

Prof. Akdes N. Kurat'ın, bermutad, tarihi tetkik usulünün bu en basit kaidesine de riayet etmemiş bulunduğunu görüyoruz. Filhakika, o yazısına bu hususta hiçbir şey söylemeksizin girmekte, bu mevzua dair daha önce batıda ve Türkiye'de kimlerin yazdıklarını, yazılarının mahiyet ve kıymetini hiç bahis mevzuu etmemektedir.

Halbuki, Akdes N. Kurat bu mevzuu ele almadan önce batıda ve doğuda aynı mevzu bir çok âlimler tarafından ele alınmış ve işlenmiştir ve işin enterasan tarafı, aşağıda göreceğimiz gibi, batıda, hattâ Türkiye'de bu mevzuda yazılmış yazıların istisnasız hepsi, ilmî kıymet ve mahiyet bakımından A. N. Kurat'ın yazısından az veya çok nisbette üstündür (Batıda bu mevzuu dair en sağlam tetkiklerin ve kaynak tercümelerinin bir listesi için bk. A. von Gabain, *Alltürkische Grammatik*, 2. baskı, Leipzig,

1950, s. 225-247; bilhassa s. 234-242; ayrıca bk. O. Franke, *Geschichte der Chinesischen Reiches*, II, indeks; III, 89, 285, 310 v.d., 315, 375 v.dd. Büyük tarihçi, Çin tarihini yazarken Çin-Türk münasebetlerini büyük bir vukuf ve salâhiyetle belirttikten başka Gök Türk İmparatorluğu'nun mahiyetini, iç ve dış meselelerini, tarihi rolünü çok iyi tebarüz ettirmiştir. A. N. Kurat, yazısının sonundaki listede onun adını ve eserini zikretmesine rağmen, hiç kullanmamıştır. Hattâ, onun, bu eseri hiç görmemiş olduğu, IV. cildi 1948 yılında neşredildiği halde, hâlâ üç cilt olarak göstermesinden anlaşılıyor. Bilindiği gibi, beşinci ve son cilt 1952 de neşredilmiştir. A. N. Kurat, onun bu âbide eserini kullanmış olsaydı, yazısı bam-başka bir mahiyet alırdı.

Gök Türk İmparatorluğu ve meseleleri hakkında yazılmış en yeni ve mükemmel yazı şudur: J. Haussig, *Theophylakts Exkurs über die skythischen Völker*, Byzantion, XXVIII, 1953, s. 275-462. Türkiye'de bu mevzua dair yazılmış yazıların tam bir listesini bu tenkid makalesinde vermek bizim için de mümkün değildir. Fakat bu hususta Ord. Prof. M. Şemsettin Günaltay ve Ord. Prof. Fuad Köprülü'den başlayarak Hüseyin Namık Orkun'a kadar bir çok âlimin yazmış olduklarını söylemekle iktifa edeceğiz. Bu âlimlerden Ord. Prof. Şemsettin Günaltay, eserinin bir cildini (*Mufassal Türk Tarihi*, c. IV, s. 3-314) tamamıyla bu mevzua tahsis etmiştir. Ord. Prof. Fuad Köprülü'nün hemen her eserinde bu mevzuun şu veya bu cephesine temas edildiğini görmek mümkündür. Msl. bk. *Türkiye Tarihi*, s. 25-29, 45 v.dd.). H. N. Orkun, eserinin başında "Millî Tarihimizin Kaynakları" başlığını taşıyan bir bahiste bu mevzula uğraşan batılı âlimler ve eserleri hakkında derli-toplu malûmat verdiği gibi, (*Türk Tarihi*, I, 7-12) Gök Türk İmparatorluğu tarihini de iyi hülâsa etmiştir (bk. c. I, s. 91-149).

Bilindiği gibi, muayyen mevzua dair daha önce yazı yazmış âlimlerin çalışmalarını yazıda, hattâ yazının başında, zikretmek hem ilmi, hem de ahlâkî bir borçtur.

Bu bir ilmî borçtur; çünkü her yeni yazan kimsenin, aynı mevzua ait kendinden önce yazanların yazılarını dikkate almadan yazmağa kalkışması demek, başkalarının daha önce vardıkları neticeleri inkâr etmesi demektir. Böylece her yeni yazan, baştan başlayacak olsa idi, ilmî terakki mümkün olmazdı. Berceket versin ki, şimdiye kadar A. N. Kurat'ın takib ettiği yolu pek az kimse tutmuştur.

Bu bir ahlâkî borçtur; çünkü ilim adamı hüviyetini taşıyanların birbirlerine ve çalışmalarına hürmet etmeleri, birbirlerinin vardıkları neticelerden faydalanmaları lâzımdır.

Akdes Nimet'in kendinden önce bu mevzua ait yazanların bütün çalışmalarını bilmediğini söylemek insafsızlık olur. Buna rağmen, yazısında bu hususta bir şey söylememesi, ya bu usulü bilmemesine, yahut da Türk Tarihi'nin mütehasşısı olmıyanlarda bu mevzuu ilk defa kendisinin ele aldığı fikrini uyandırmak istemesine hamledilebilir ki, her iki takdirde de tuttuğu yol yanlıştır. Hakiki bir ilim adamı, eğer daha önce yazılanlar hakikaten ele alınmıyacak kadar sathî ise, bunu açıkca yazar.

Görülüyor ki, Prof. A. N. Kurat, bu mevzuda batıda ve Türkiye'de daha önce yapılmış tetkikleri zikretmemekle, büyük bir hata etmiştir. Zira kendisi bu mevzuu ilk defa ele almamış olduğu gibi, yazısı ilmî hüviyetten mahrum kötü bir deneme olduğu için, bu mevzuda son araştırma da olmayacaktır. Bilâkis, daha şimdiye kadar yaptığımız tenkitlerden anlaşılıyor ki, bu yazıyı hiç yazılmamış farzederek mevzuu yeniden ele almak icabetmektedir. Biz de bunu yapacağız.

Bu umumî tenkitlerden sonra şimdi sıra esas yazı hakkındaki tenkitlerimizi serdetmeye gelmiştir.

Prof. Akdes Nimet Kurat, yazısının başında, herhalde giriş mahiyetinde olmak üzere, bir sayfalık izahat vermektedir. Daha verilen malûmatın, ilk satırının, bermutad tamamıyla yanlış olduğunu söylemek, bütün yazının mahiyet ve kıymeti hakkında bir kere daha fikir verebilir. Cümleyi aynen alalım: "İlk Türk alfabesi ve edebî dilini yaratmak suretiyle Türk medeniyetine eşsiz hizmeti olan Gök Türk Kağanlığı M. s. 552 de kurulmuştur". Onun bu cümlesini tahlil edelim :

1) Görülüyor ki, ona göre, ilk Türk alfabesi Gök Türk İmparatorluğu zamanında icad edilmiştir. Bundan çıkan mâna Türklerin bundan önce yazıları olmadığını. Bunun böyle olduğunu —üstelik kat'î bir dille—söylemek, bir taraftan Türk Tarihini bilmemek, diğer taraftan da bundan önce, çok uzun süren tarihleri boyunca yazılarının bulunmadığını, doğrudan doğruya olmasa bile, dolayısıyla ifade etmek, Türk Tarih ve medeniyetinin eskiliğini ve ehemmiyetini inkâr etmek demektir. Bunun böyle olmadığını, Türk Tarih ve edebiyatı ile uzaktan veya yakından alakası olan herkes bilir. Elimizde bu devirden önce yazılı vesika yoktur diye, Türklerin Gök Türklerden önce bir alfabeyle sahip olduklarını iddia etmek, Türk Tarih ve Edebiyatını bilmemeyi, peşinen kabul etmek demektir. (Türklerin hiç olmazsa M. s. IV. asırda alfabeleri bulunduğu hakkında bk. Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul, 1926, s. 35, 37).

2) Yine ona göre, ilk Türk edebî dilini yaratan da "Gök Türk Kağanlığı"dır. Bu, bundan önceki ifadesinden de gülünç bir iddiadır.

Bir defa böyle bir iddiada bulunmak, Türk aleyhdarı müsteşriklerle işbirliği yaparak, Türklerin

bundan önce geri ve yarı vahşi bir millet olduklarını kabul etmek demektir. Zira yazısız ve edebiyatsız medenî bir millet tasavvur edilemez. Bu iddia kabul edildiği takdirde böyle bir kavmin nasıl olup da daha milâddan asırlarca önce dünyanın ilk büyük imparatorluklarından birini kurduğunu izah etmek çok güçleşir. Çünkü büyük imparatorluklar kuran millet ve kavimlerin muayyen bir fikrî ve medenî seviyede bulunmaları icab edeceği gayet tabiidir. Bunun böyle olduğunu, yani Türklerin zamanına göre çok ileri bir fikrî seviyede bulunduğunu daimî mücadele halinde buldukları için onların lehine yazmayacakları muhakkak olan Çin kaynaklarının verdiği malûmat ile tekit etmek her zaman mümkündür. Türkler ve Türklerin kurdukları devletler hakkında Çinlilerin ve idarecilerinin ne düşündüklerini ayrıca ele alacağımız yazıda bahis mevzuu edeceğiz.

Halbuki daha M. ö. II. asırda Türk dilinin şiir yazılabilecek kadar yükselmiş ve işlenmiş olduğunu biliyoruz (bu hususta meselâ bk. M. F. Köprülü, *Türk Dili ve Edebiyatı hakkında Araştırmalar*, İstanbul 1934, s. 1).

Gök Türk İmparatorluğu devrinden önce Türk edebî dilinin mevcut olduğunu izah etmek için yazılı deliller aramağa bile lüzum yoktur. Bu hususta Orhon Kitabelerine bakmak kâfidir. Zira dillerin tekâmülü hakkında —iyi niyetle birlikte— en ufak bir fikri olan kimse, şimdiye kadar ele geçen en eski yazılı metin olan Orhon Kitabelerinin diline bakınca, bunun birden bire meydana çıkmamış olduğunu, bilâkis işlene işlene, yani edebî dil olarak kullanıla kullanıla çok yüksek bir tekâmül seviyesine erişmiş bulunduğunu derhal farkederek (Nitekim bu hususta bk. meselâ F. Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul, 1926, s. 33: “Tukyu ve Uygurlar’dan bize kalan lisan yadigârları... göstermektedir ki, bu tekâmül derecesine gelmek için Türkçenin uzun asırlar geçirmiş olması icabeder”).

3) Yine ona göre, Gök Türk İmparatorluğu’nun, “*İlk Türk alfabesi ve edebî dilini yaratmak suretiyle Türk medeniyetine eşsiz hizmeti*” olmuştur. Yazısının bu kısmında ve başka yerlerinde bu İmparatorluğun Türk Tarihi bakımından başka mühim roller oynadığını zikretmediğine göre, yazar, Gök Türk İmparatorluğu’nun Türk Tarihi bakımından başlıca rolünün bu “icad” olduğu fikrinde demektir. Bir İmparatorluğun “*eşsiz hizmeti*” olarak, sadece bu iki unsuru kabul etmek, Tarihi pek basit bir şekilde telâkki etmek demektir. Zira bir kavmin kurduğu imparatorluğun Dünya tarihi ve millî tarih bakımlarından “*kıymeti*”ni tebarüz ettirirken ele alınacak daha bir çok unsurlar vardır. Yazı ve edebî dil yaratma meselesi herhalde başta zikredilecek “*hizmet*”ler değildir.

Kaldı ki, yukarıda işaret ettiğimiz veçhile, Gök Türk İmparatorluğu’na böyle “*hizmet*”ler atfetmek tamamiyle yanlışır: Bu imparatorluktan önce de, Türk yazısı ve edebî dili mevcut bulunuyordu.

Şu halde, “Gök Türk Kağanlığı”, Türk yazısını ve edebî dilini yaratmadığına, daha açık ifadesi ile, yazarın bu “Kağan”lığa atfettiği hizmetler vârid olmadığına göre, aynı “kağanlık” için oynanacak rol de kalmamış demektir. Şu veya bu sebeplerle hakikatlere aykırı fikir ve mütalâalar ortaya atılınca, ne hazin neticelerle karşılaşılacağı bu izahatımız da göstermiştir sanırız.

Hakikat şudur ki, Gök Türk İmparatorluğu “*ilk Türk alfabesi ve edebî dili*”ni yaratmadı diye, bu imparatorluğun “*hizmet*” ve ehemmiyeti hiç bir zaman eksilmez. Zira daha başka bir çok hakikî hizmetleri vardır. Bunları ayrıca ele alacağız.

Burada bahis mevzuu ettiğimiz mesele bakımından şunu söyleyelim ki, “*ilk alfafe ve edebî dil*” bu imparatorluk zamanında yaratılmamışsa da, Türk alfafe ve edebî diline ait ilk nümunelerin Orhon Kitabeleriyle elimize geçmesi, küçümsenecek bir hâdise değildir. Eğer bu kitabe zamanımıza kadar gelmemiş olsaydı, yazar, daha ilk satırdan itibaren, o yanlış ifadeyi serdetmek imkânını da bulamıyacaktı.

Sonra, ilk Türk alfafe ve edebî dilinin yaratıcısı olmasa bile, bu alfafe ile yazılmış edebî dil nümunesini bırakan aynı imparatorluk, bu suretle edebî dilin inkişafına yardım etmekle de kıymeti nisbetinde Türk medeniyetine hizmetini yapmış demektir.

Bu suretle yazarın baştan başa yanlış olan bu ilk cümlesini düzeltmiş bulunuyoruz. Dikkat edilirse, yazarın yazılarının, daha ilk satırlarından itibaren, her cümlesinin yanlış olduğu görülüyor. Bunun bir tesadüf eseri olmadığını göreceğiz.

Giriş hakkında verdiğimiz bu izahattan sonra esas bahislere geçebiliriz.

I. Bahiste, “*Türk adının menşei ve mânası*” (s. 2-6); bu hususta, “*en eski Çin kaynakları*” (s. 6-7); “*Türklerin kurt’tan türedikleri hakkında efsane ve “Aşena” (Bozkurt) sülâlesi*” (s. 7-9) v.s. hakkında malûmat verilmektedir. Bu hususlarda verilen izahat, esasen herkesce malûm, basit, kıymetsiz bir hülâsa olup, her hangi bir yeniliği ihtiva etmemektedir. Bu itibarla bu bahis, üzerinde durmayı icap ettirecek kadar mühim değildir (bu hususta bilhassa Türk efsaneleri hakkında daha tam ve doğru malûmat almak için meselâ bk. M. Şemseddin Günaltay, *ad. geç. esr.*, C. IV).

Bu bahis bizatihi üzerinde durmayı icabettirecek kadar mühim olmamakla beraber, bir hâşiyesinde (not: 2) verilen birkaç satırlık malûmat, müellifin zihniyeti hakkında fikir vermesi bakımından çok dikkate şayandır. Filhakika, gördüğümüz gibi, kendisinden önce bu mevzua dair yazı yazarların adlarını zikretmek ve yazılarının kıymet ve mahiyetinden bahsetmek lüzumunu duymıyan yazar, bu-

rada Türklerden bahseden Çin kaynaklarını kimlerin işlediğini ve tercüme ettiğini sadece adlarını zikrederek saymak lüzumunu duymuştur. Meselenin ehemmiyetine binaen cümleyi aynen alıyoruz. Metinde Türk adının Çin kaynaklarında M. s. VI. asırda geçtiğini ifade eden müellif, buraya bir not düşerek, şu malûmatı vermiştir (s. 3; not 2) :

“*H’ung-nu’lardan başlayarak Gök Türk ve daha sonraki devir Türk Tarihi için en mühim kayıtları ihtiva eden bu Çin kaynakları Deguingnes’den itibaren Sinologlar tarafından işlenmiştir. N. Ja. Biçurin (Jakinf), Stanislas Julien, Bretschneider, Parker, Chavannes, De Groot, Pelliot, Mc Govern, ve W. Eberhard’larının (!) tercümleri sinolog olmıyanların bu sahadaki tetkikleri için esas teşkil eder. Biz de Çin kaynaklarından bunlar vasıtasıyla faydalandık. (Bk. Bibliyografya)”*.

Yazarın bu ifadesini tahlil edelim: Yazar birinci cümlesinde hiç lüzum yokken Tukyulardan önce ve sonra ana yurtda yaşamış Türk kavimleri hakkındaki Çin kaynaklarının Deguingnes’den itibaren işlenmiş olduğunu zikrettikten sonra, bu muahhar işleyicilerin kimler olduğunu söylemeksizin buraya bir nokta koyuyor ve birden bire Türk Tarihine ait Çin kaynaklarını tercüme edenlerin (?) adlarını sıralıyor. Adları sayılanlar, her hangi bir esas gözetilmeksizin, gelişi-güzel sıralanmış ve eserlerinin adları ise hiç verilmemiştir.

Görülüyor ki, ilk cümle ile Çin kaynaklarına istinaden Türkler hakkında kimlerin tetkikler yapmış oldukları sayılmak istenmiş, bunlardan ilk meşgul olanların başında gelen birinin adı verildikten sonra saymaktan vazgeçilmiş, bu sefer de Türkler hakkında malûmat veren Çin kaynaklarının tercümelemlerini yapanlar sayılmıştır. Birinci cümleden ikinci cümleye geçiş esnasında düşülen tezat meydana gelir: Öyle anlaşılıyor ki, Çin kaynaklarının asıllarından faydalanarak Türkler hakkında eser yazan tarihçileri saymak için kalemi eline alan yazar, birinin adını kâğıt üzerine düştükten sonra saymağa devam edemeyeceğini anlamış, birdenbire mevzuu değiştirerek Çin kaynaklarından tercüme yapanları gelişi güzel saymağa başlamıştır.

O, birinci sayıta muvaffak olamadığı gibi, ikinci sayıta da muvaffak olamamıştır. Zira Çin kaynaklarından Türkler dair tercüme yapanlarla asıllarına veya tercümelemlerine istinaden tetkik yapanları birbirine karıştırmış ve hepsini de mütercim olarak göstermiştir ki, bunun yanlışlığı meydandadır. Çünkü, bildiğimize göre, bunlardan meselâ Parker, Mc Govern, Pelliot, (Moğollar devri müstesna) mütercim olmadıkları gibi, sayılanlardan bazıları hattâ doğrudan sinolog bile değillerdir. Hakikatte bu listede adı verilenlerden sadece Biçurin, Stanislas Julien ve Chavannes’in tercümelemleri doğrudan doğruya mevzula alakalıdır. Geri kalanlar, ya doğrudan doğruya Gök Türkler için kaynakları tercüme etmemişler, yahut da sadece tetkikler yapmışlardır. Kaldı ki, bu liste asıl mevzu bakımından noksandır. Msl. Hirth gibi bazı âlimler kaydedilmemiştir. Bk. *Nachworte zur Inschrift des Tonjukuk*, 14-140).

Bu söylediklerimizden anlaşılıyor ki, yazar bu saydıkları âlimlerin eserlerini ya hiç görmemiş, yahut da bunları pek sathî olarak tetkik etmiştir. Zira o, bu âlimleri ve eserlerini iyi tanımış olsaydı, Çin kaynaklarından Türkler için kısımları tercüme edenlerin adlarını sayacağı derken, araştırmacıları da saymazdı.

Verdiğimiz bu izahat, Prof. Fuad Köprülü’nün bahsettiğimiz şiddetli tenkitlerine rağmen mütehasıs olmıyanları bilgisinin derinliği karşısında hayretler içinde bırakmak taktiğinin yazarda hâlâ hâkim olduğunu göstermiştir sanırız. Mevzula doğrudan doğruya alakası olmıyan âlimlerin adlarını sıralaması başka türlü tefsir edilemez.

Müellif ifadesinin sonunda bibliyografyaya bakmamızı tavsiye ediyor. Tavsiyeye uyararak bibliyografya listesine bakıyoruz. Bu saydıklarının çoğunun orada yer almadığını görüyoruz.

Yazar bizi oraya göndermekle, niçin sadece müellif adlarını sayarak eserlerinin adlarını vermediği yolunda mâruz kalacağı tenkidi güya peşinen ölemek istiyor. O, okuyucunun üşenerek buradaki adları bibliyografyada aramıyacağını sanmış olacak. Fakat üşenmiyerek bakıyoruz; bulamıyoruz. Böylece, yazar, ilmî çalışmalarda olsun, samimiyet ve doğruluğun esas olduğunu unutmış görünüyor.

Ciddî bir ilim adamı için yapılacak iş, mevzula doğrudan doğruya alakası olmıyan bir takım isimler sayarak, mütehasıs olmıyanları hayrette bırakmaktan ziyade, Gök Türk devrinden bahseden Çin kaynaklarından modern dillere yapılan tercümelemleri birbirleriyle mukayese etmektir. Yazılacak yazının ilmi hüviyet kazanması için böyle bir hazırlık mesaisi şarttır. Sözlerimizi tanzih edelim. Biçurin’in Rusçaya yaptığı tercüme ile Stanislas Julien’le Chavannes’in Fransızcaya yaptıkları tercümelemleri birbirleriyle mukayese ederek, bunlardan hangisinin daha sağlam olduğunu tesbit eylemek, sonra bütün bu tercümelemleri msl. O. Franke gibi doğrudan doğruya Çin ana kaynaklarına istinaden çok sağlam telif eserler yazan âlimlerin eserlerinde bu mevzula dair verilen malûmatla mukayese etmek, ciddî çalışmak isteyen kimseler için ilk yapılacak işlerdir. Bütün bu dediklerimizi yapacak yerde, bir takım görmediği ve kullanmadığı müellif ve eser adlarını sıralamasına rağmen, yazarın hakikatte hemen hemen münhasıran Biçurin’in Rusçaya yaptığı tercümeyle istinaden bu yazısını yazdığını hayretle görüyoruz. Halbuki şu ana kadar Gök Türkler tarihi hakkında doğrudan doğruya veya dolaylı-

siyle yazı yazmış olan âlimler, Chavannes'i, —bazı eksik ve yanlışlarının bulunmasına rağmen— Stanislas Julien'i kullandıkları halde, Biçurin'i çok nadir kullanmışlardır. Bunu sadece bizim gibi, bir çok yazarların Rusça bilmemeleriyle izah etmeğe imkân yoktur.

Yazarın, bir çok âlim adlarını sıralamasına rağmen, hakikatte hemen hemen sadece —Çin kaynaklarından Rusçaya— Biçurin'in yaptığı tercümeyle istinad etmesinin, onun yukarıda işaret ettiğimiz samimiyet noksanlığının diğer bir delilini teşkil ettiği söylenebilir.

Yazarın yapmış görüldüğü halde yapmadığı bütün bu noktalar üzerinde Gök Türk İmparatorluğu tarihi hakkında, yalnız batı dillerine yapılmış tercümelere istinaden değil, bu hususta yapılmış tetkiklerin neticelerinden de faydalanarak —A. N. Kurat'ın tahlil ve tenkit ettiğimiz ve kıymetsizliğini daha şimdiden gösterdiğimiz bu yazısının yerine kaim olmak üzere— yazacağımızı söylediğimiz yazıda daha fazla durmak imkânını bulacağız. Bu itibarla burada bu hususa dair daha fazla tafsilâta girişmeyi zâid telâkki ediyoruz.

II. Bahse gelince, burada bermutad daha ilk satırından itibaren yanlışlar bulmak mümkündür. İlk cümlesini aynen alalım: "*Çin kayıtlarında Tu-kue'lerin (Türklerin) H'jung-nu'ların halefi olarak zannedildikleri anlaşılıyor (Jakinf, I, 220)*" (s. 10).

Cümlenin bizatihi gramer bakımından tuhafılığı üzerinde durmayacağız. Müellifin ana kaynaklarda geçen malûmatı nasıl kıymetlendirdiği hakkında bir fikir vermiş olmak için bu ilk cümleyi ele almış bulunuyoruz. Tarih usulüne vâkıf bir tarihçinin ana kaynaktaki kat'î olarak verilen bir malûmatı "zan"lı, "anlaşılmalı", yani çifte şüphelerle göstermesi tasavvur bile edilemez. Ona düşen, kaynaktaki bilgiyi naklettikten sonra bu bilginin neden kabule şayan olduğunu veya olmadığını delilleriyle göstermektir. Kaldı ki, Çin kaynaklarının Gök Türklerin etnik menşeleri hakkında verdikleri malûmattan şüphe etmek için hiçbir sebep yoktur. Bilindiği gibi, bu sahada en salâhiyetli âlimler de bu hususu bir mütearife olarak kabul etmektedirler (Meselâ bk. O. Franke, *Geschichte des Chinesischen Reiches*, I, 329; ayrıca bk. Eberhard, *Çin Tarihi*, s. 172). Bunu takip eden cümleyi de nakledelim: "*VI. Yüzyılda "Türk kavimleri" camiasına giren... uruğlar birliğinin vaktiyle H'jung-nu'lar konfederasyonundaki gruplardan birini teşkil ettikleri muhakkak görülmekle beraber, bu münasebetin muntazam bir silsilesini tesbit etmek müşkül gibi görünüyor.*" Görülüyor ki, cümlenin birinci kısmında Gök Türkler'le Hiyungnu'ların soy birliğinin muhakkak görüldüğü ifade ediliyor. Fakat, bu kat'î hükmün kim veya kimler tarafından verildiği ifşa edilmiyor. Buna rağmen Prof. A. N. Kurat bu soy birliğini şüpheli karşılamakta ısrar ediyor ve bu husustaki menfiye yakın kanaatini bir kere daha tekrar ediyor. Bu sefer, niçin şüphe izhar ettiğini biraz olsun bildiriyor: Ona göre, soy birliğinin sâbit olması için Gök Türkleri Hiyungnu'lara kadar ulaştırılacak olan "*muntazam bir silsile*"nin mevcut olması şarttır. "*Muntazam bir silsile*" tâbiriyle onun, soy kütüğü (jenealoji)nü kastettiği anlaşılıyor. Şu halde böyle bir birleştirme için, Dr. A. N. Kurat'ın ileri sürdüğü ilk şart, bir silsilenâmenin mevcut olmasıdır.

Etnik münasebetleri tesbit ve tayin edebilmek için mutlaka bir silsilenâmenin mevcut olması şart koşmak, tarihi hâdiselerin tarihçinin arzusuna göre cereyan etmesini istemekle birdir. Gök Türk İmparatorluğu'nu kuranlar, 1400 yıl sonra bir yazarın çıkıp da kendilerinden böyle bir vesika talep edeceklerini bilselerdi, kendilerini cedlerine bağlayan gediğin kapatılması için çağdaş Çin tarihçilerinin eline böyle bir vesika verip vermeyecekleri hakkında tabii bir şey söyleyemeyiz. Fakat, tarihte bir çok silsilenâmelerin muhtelif maksatlarla uydurulmuş oldukları gözönünde bulundurulacak olursa, her soy birliğinin sâbit olabilmesi için mutlaka silsilenâme talep etmenin tarihî intikadda takip edilecek sağlam bir yol olmadığı kendiliğinden anlaşılır. Halbuki etnik münasebetleri tayin için çok daha sağlam delillerin mevcut olduğunu hiç unutmamak lâzımdır.

Baştan itibaren üçüncü cümlesinde bu soy birliği hakkındaki şüphesini "(bu iki kavmin birbirine) . . . nasıl bağlandığı bilinmiyor" demek suretiyle daha kuvvetle izhar ediyor ve şu hükme varıyor: "*Çinlilerin T'u-küeleri, H'jung-nu'ların halefleri zannetmeleri, her iki kavim arasında gerek teşkilât, gerek yaşayış tarzı ve bazı geleneklerin birbirine benzemelerinden ileri gelmiştir*".

Bu cümlenin, yazarın nihai kanaatini teşkil ettiği, bazı tezadlara düşmekle beraber, yukarıdan beri verdiği malûmata göre mantıkî bir istidlâl olur. Fakat büyük bir hayretle görüyoruz ki, işaret ettiğimiz gibi, gayri ilmî de olsa, kendine göre bazı deliller ileri sürerek Hiyungnu'larla, Gök Türklerin aynı ırktan olduğu hususunda Çin kaynaklarının verdikleri malûmatı şüphe ile karşılayan yazar, bu şüphesinden, birden bire, adeta peşiman olmuşcasına, hem de hiçbir delil ibraz etmeksizin, geri dönmüştür. Biraz yukarıda naklettiğimiz cümlesini bir noktali virgülden sonra takibeden şu cümlesine bakınız: "*T'u-kü'lerle H'jung-nular arasındaki yakınlığın alelâde benzeyişten ziyade, vki münasebet ve bağlardan ileri geldiği muhtemeldir*". 14 satırlık bir paragrafta yazarın ne kadar tezadlara düştüğü ve mesnetsiz, delilsiz ne garip şekilde bitirdiği görüldükten sonra aynı paragrafın mantıkî teselsül ve irtibattan mahrum oluşu, sintaks ve gramer hataları üzerinde ayrıca durmayı zâit telâkki ediyoruz.

Yazar bundan sonra Çin kaynaklarına göre, T'u-kü'lerin, devlet kurmadan önce nerelerde yaşadıklarını, Çinlilerle münasebetini, Juan-Juan'lara ilticalarını, yani onların hâkimiyetleri altına giriş-

lerini ve demircilikle meşgul oluşlarını, Stanislas Julien'in tercümesine istinaden birkaç satırla gayet kısa ve basit bir şekilde, fakat bu sefer herhangi şekilde tezada ve mantıkî teselsül hatasına düşmeksizin anlatmaktadır.

Zaten herkesçe bilinen bu malûmatla, Ergenekon efsanesi arasındaki müvaziliğe işaret ettikten sonra, yazar, onların Juan-Juan'ların hâkimiyeti altına girişlerini tekrar bahis mevzuu ediyor. Juan-Juan'ların zayıflamasına mukabil, bunların bazı kavimleri idareleri altına aldıklarını ve Kâşgar'a kadar genişlediklerini söylemek suretiyle kuvvetlenmiş olduklarını ifade etmek istiyor. Krallarının adını verdikten, Soğd hükümdariyle sıhriyet münasebetine giriştiğini söyledikten sonra izlerinin uzun müddet kaybedildiğini ilâve ediyor.

İşte Gök Türk İmparatorluğu'nun kuruluşuna kadar onun verdiği malûmatın hülâsası bundan ibarettir.

Verilen bu malûmatın basitliği yanında eksikliği derhal dikkati çekmektedir.

Meselâ onların yalnız demircilikle değil, ticaretle de iştigal ettiklerini, isyan ederek istiklâl kazanmaya kadar arada geçen bir asır zarfında Çin'le ipek ve başka eşya ticareti yapmak suretiyle küçük bir kabile iken, nasıl kuvvetli bir kavim haline geldiklerini hiç bahis mevzuu etmiyor (bu hususta meselâ bk. O. Franke, *ad. geç. eser*; II, s. 233). Bu noktayı belirtmek, bir çok meselelerin aydınlatılmasını ve anlaşılmasını kolaylaştırır. Meselâ bu, onların Juan-Juanları yıktıktan sonra pek kısa bir müddet zarfında Çin'in şimalinden başlayarak Karadeniz'e kadar bütün Şimalî Asya'yı neden hâkimiyetleri altında kolaylıkla birleştirebildiklerini, şüphesiz başka bir çok âmillerle beraber, izah eder. En büyük Türk İmparatorluğu halinde taazzuv ettikten sonra da dış siyasetlerinde iktisadî ve ticarî âmillerin neden başlıca rolü oynadığını da anlamak kolaylaşır (onların iktisadî ve ticarî siyasetini başlangıçtan itibaren ticaretle iştigal etmelerinin tabii neticesi olarak uzun süren bir ananeye rabteden bu görüş karşısında, Türklerin, Soğd tüccarlarının teşvikiyle böyle bir siyaset takibettikleri yolundaki görüşün iptidailiği kendiliğinden anlaşılır).

Bundan sonra, "*Bumin Kağan. Gök Türk Kağanlığının kuruluşu*" tâli başlığı (s. 11-13) ile müellif Gök Türk İmparatorluğu'nun kuruluşunu anlatmağa çalışıyor. O, kuruluşu, Batı Vey İmparatorluğundan, Türklere elçi gelmesiyle başlatıyor. Ona göre, bu elçinin gelmesiyle "*Çinlilerle Türkler arasında münasebet tesis edilmiştir*". Bu elçinin gelişinin Türkler arasında uyandırdığı sevinci, belirten müellif, bunu müteakip onların Juan-Juanlar'ın hâkimiyeti altında demircilik yaptıklarını -bir daha hatırlatıyor. Bumin'in Çin İmparatoruna gönderdiği mukabil elçilik heyetini bahis mevzuu ediyor (müellife göre bu hâdiseler 535 ve 536 senelerinde vuku bulmuştur). Nihayet Türklerin istiklâllerini ilân etmelerini icab ettiren hâdiseler zuhur eder: "*50.000 obadan ibaret*" Tölüşler'in isyanını (*Uygurların cedleri?*) basırtırmağa memur edilirler. Bu işi muvaffakiyetle başaran B u m i n, mükâfat olara Juan-Juanlar hükümdarının kızını ister. Mağrurane reddedilir. B u m i n, istediğine Çin imparatorunun kızını almakla nâil olur (gerek isyanı bastıran B u m i n'in, Juan-Juan hükümdarından kızını isterken, gerekse yine onun Çin sarayına müracaatı münasebetiyle yazarın yaptığı istidlâller bermutad gayet basit ve çığ ifadelerden ibarettir). Bundan sonra Juan-Juanlar Devleti'nin Bumin tarafından yıkılması anlatılır. Yazar bunu müteakip tekrar Bumin'in kim olduğunu (Çin kaynaklarının T'umen'i, kitabelerin Bumin'i) anlatır. Şeceresini kaydeder ve öldürür (552 veya 553).

Burada karşımıza ilk defa olarak kardeşi İstemi çıkar. Devletin kuruluşunda yardımından bahsedilir (niçin yukarıda, asıl yerinde bahsedilmediğinin sebebi anlaşılıyor). Sıra Bumin'in şahsiyetini üç-beş satır içinde anlatmağa gelmiştir (verilen malûmat basit ve eksiktir). "*Gök Türk Kağanlığının sınırları. Türk uruğları ve komşuları*" anlatıldıktan sonra ona göre kuruluş tamamlanmıştır.

Onun buraya kadar hülâsa ettiğimiz izahatını tahlil edelim ve yanlışlarını gösterelim.

Bildiğimize göre, münasebet tesis etmeyi ilk defa aramış olan Çinliler olmayıp, Türk başbuğu Bumin (Tumen)dir (bk. O. Franke, *ad. geç. eser*, II, s. 233). O, Veylerle daha sıkı münasebete girişmek, yani eskiden beri mevcut olan ticarî münasebetlerini aynı zamanda siyasî münasebetler haline getirmek istiyordu. B u m i n'in şahsında rakibi olan diğer Çin hükümdarına (Kao Huan) karşı mücadelesinde bir müttefik bulmak ihtimalini düşünen batı Vey (Wei) hükümdarı Yü-ven T'ay bir Hunu ona mutavassıt olarak gönderdi. Büyük bir devletten gelen bu elçilik heyeti, Türkler tarafından kendilerinin gelişen ehemmiyetlerinin bir delili olarak telâkki edildi ve kendilerine olan itimadlarını arttırdı. Türkler, 546 yılında hediyelerle birlikte bir mukabil elçilik heyetini Çin'e gönderdiler (bu hususta meselâ bk. O. Franke, *ad. geç. eser*, II, s. 233. Dr. A. N. Kurat, Stanislas Julien ve Chavannes'in 545 ve 546 tarihlerini verdiklerini notlarda kaydettiği halde, metinde daima 535 ve 536 yıllarını almaktadır. O, niçin bu tarihleri tercih ettiğini söylemediği gibi, bunları hangi kaynaktan veya tetkikten aldığını da söylememektedir).

Hulâsadaki sıraya göre yazarın belli-başlı yanlışlarını göstermeğe devam edelim. Evvelâ Tölüşler mescesini alalım. A. N. Kurat, kerre içinde bunları Uygurların cedleri olarak göstermiş, fakat bir istifham koymakla bunu şüphe ile karşıladığını ifade etmek istemiştir. Halbuki, o şüphe yersiz bir şüp-

hedir. Çünkü, Tölös'lerin bir kabileler mecmuası olduğu, Uygurlar'ın bunlardan birini teşkil ettiği eskiden beri bilinen bir şeydir (meselâ bk. E. Chavannes, *ad. geç. eser*, s. 221; O. Franke, *ad. geç. eser*, II, s. 81). Onun yanlış bu kadarla da bitmemektedir. Bildiğimize göre, Bumin'in yendiği ve itaat altına aldığı Tölösler A. N. Kurat'ın zannettiği gibi "50.000 oba (oynak) dan ibaret" olmayıp 50.000 kişiden ibarettir. Stanislas Julien'in tercümesini aynen Türkçeye naklediyoruz: "Tumen onlara (Tölöslere) hücum etti, 50.000 kişiden mürekkep kotalarını yendi ve itaat altına aldı (J. A. III, 1864, s. 329; ayrıca bk. Ord. Prof. M. Ş. Günaltay, *ad. geç. eser*, IV, s. 15). Sonra Tukeyular, A. N. Kurat'ın zannettiği gibi, isyanı bastırmağa memur edilmemişlerdir. Bilâkis, Tukeyular kendiliklerinden harekete geçmişlerdir (bu hususta meselâ bk. O. Franke, II, 233; ayrıca bk. Ord. Prof. Ş. Günaltay, *ad. geç. eser*, s. 15).

Hülâsanın müteakkip kısmında aynı şekilde yanlışlar bulmak mümkündür (tam ve doğru malûmat almak için meselâ bk. O. Franke, II, 232 v.dd.). Daha şimdiden kâfi derecede uzamış olan bu tenkit yazımızı daha fazla uzatmamak için bu kadarla iktifa ediyoruz.

A. N. Kurat'ın hülâsa ettiğimiz izahatın iptidailiği ve yanlışlığı, buna mukabil şu verdiğimiz malûmatın tarihî realitelere uygunluğu görülmüştür sanırız.

Ona göre, yanlışlarla dolu bu izahatı vermekle Gök Türk İmparatorluğu'nun kuruluşu meselesi halledilivermiştir. Halbuki bu basit, eksik ve yanlış izahatın hiç bir şeyi halletmediği meydandadır.

Dr. A. N. Kurat'ın en büyük kusuru, hâdiseleri anlatırken sebep-netice münasebetlerine hiç dikkat etmemesi, işin asıl fenası, hâdiseleri tabii şartları içinde değil, tecrit ederek anlatmasıdır. Bu takdirde ise hâdiseleri anlamağa ve anlatmağa imkân yoktur. Verdiğimiz bu umumî izahatı vakiya tatbik ederek tekrar edelim :

O zamanın devletlerarası münasebetleri çerçevesi içinde ele almadıkça Gök Türk İmparatorluğu'nun kuruluşunu anlamağa imkân yoktur. Biz buna bir hâdiseyi "tabii şartları ve muhiti içinde ele almak" adını veriyoruz.

Meselâ bu mühim kuruluş hâdisesini iyice anlayabilmek için, kuruluşu takaddüm eden zamanlarda ve kuruluş esnasında Orta ve İç Asya'daki siyasi tabloyu çizmek, buralarda mevcut siyasi teşekküller arasındaki —en geniş mânasiyle— münasebetleri tetkik etmek, kuvvetler üstünlüğünün hangi tarafta olduğunu tayin etmek lâzımdır. Bilhassa Gök Türklerin yerine geçtiği devletlerin takip ettikleri dış siyaseti iyi tebarüz ettirmek icabeder. Bunu yapmakla Gök Türklerin yikarak yerine geçtikleri devlet veya devletlerden ayrıldığı veya onlarla müşterek olduğu noktalar anlaşılabilir olur.

Her hangi bir coğrafi sahada bir devletin yıkılarak, onun yerinde başka bir devletin kurulması demek, daha önce mevcut kuvvetler muvazenesi sisteminin bozulmasıyla yeni bir sistemin kurulması veya kurulmağa çalışılması demektir. Yıkılan devletle onun hâkim olduğu sahalarda bir kuvvet boşluğu meydana gelir. Araştırılacak noktalardan biri de yıkılan devletin yerine geçen yeni devletin bu boşluğu ne kadar müddet zarfında, ne dereceye kadar doldurduğunu veya doldurmadığını tayin etmektir.

Yeni kurulan devlet dolayısıyla, bu devlete komşu devletlerin siyasetlerini yeniden gözden geçirecekleri, bu yeni devletin kuvvetine, takip ettiği dış siyasetin mahiyetine, devletler arası kuvvetler muvazenesi sisteminin aldığı yeni şekil ve iştikamete göre, dış siyasetlerini yeniden ele alarak tanzim edecekleri muhakkaktır.

Bu prensiplere vurulduğu zaman, Gök Türk İmparatorluğu'nun kuruluşunun ifade ettiği mâna nedir? Dış siyaseti nedir? İşgal ettiği geniş coğrafi sahaların icabettirdiği derecede dinamik bir dış siyaset takip edebiliyor mu? Başka bir ifade ile, bu geniş sahalarda kendi aleyhine bir kuvvet boşluğu var mıdır? Yoksa Jeopolitikin kendisine tahmil ettiği vazifeleri fazlasıyla yerine getirecek kudrette midir? Bu takdirde yeni devletin kuruluş ve gelişme safhasında komşu devletler ne gibi müdafaa tedbirleri almışlardır? Yeni devletin takip ettiği dış siyasette seleflerinden ayrıldığı veya onlarla birleştiği noktalar nedir? Diğer taraftan komşu devletler, yeni şartların icabı, yeni bir siyaset takip etmişler midir? Yoksa Türklere karşı takip ettikleri, anane haline gelmiş siyaseti aynen tatbikte devam mı etmişlerdir? Türklere karşı takip edilen siyaset muvaffakiyetli neticeler vermiş midir? İşte bir takım sualler ki, Gök Türk İmparatorluğu'nun, kuruluş sırasındaki mahiyetini anlayabilmek için meseleyi bu şekilde ortaya koymak ve bu suallere cevap vermeğe çalışmak lâzımdır. Şimdiye kadar verdiğimiz izahat da göstermiştir ki, Dr. A. N. Kurat, bunları değil ele almak, hattâ halledilmesi lâzım gelen birer mesele olarak bile düşünmemiştir.

Söylemeğe hacet yoktur ki, biz Gök Türk İmparatorluğu Tarihini ayrı bir yazı ile ele aldığımız zaman, daha kuruluş safhasında bile bizi, halledilmesi lâzım gelen ne ağır meselelerin beklemekte olduğunu bilmemize rağmen, bunları halletmeğe uğraşacağız. Bu hususlara dair, burada hattâ en kısa bir şekilde izahat vermeğe kalktığımız takdirde bu tenkit yazımızın ne kadar uzayacağı kendiliğinden anlaşılır. Bu itibarla biz yanlışları göstermek ve eksik bırakılmış noktaların nasıl tamamlanabileceğine işaret etmekle iktifa edeceğiz.

Bu bahsin mütebaki sayfalarında yazarın verdiği malûmat, bundan önce olduğu gibi, basit ve eksik hülâsalardan ibarettir ve her satırında tenkit edilecek ve düzeltilecek bir cihet bulunabilir. Meselâ

bu bahsin sonuna doğru "Gök Türk Kağanlığının ikilik karakteri. Bunun Kağan'ın halefleri 553—581" tâli başlığı altında verdiği malûmat, üzerinde ayrıca durmayı değmiyecek kadar iptidai ve ilmî kıymet ve mahiyetten mahrumdur. Burada "İkilik (?) karakteri" mefhumu altında, yazar, güya Gök Türk İmparatorluğu'nu, doğusu ve batısıyla bir bütün halinde niçin ele almadığını izaha kalkışıyor. Fakat söyledikleri, yukarıda izah ettiğimiz gibi imparatorluğu kül halinde ele almamasını mazur gösterecek mahiyette değildir. Bilakis imparatorluğun mahiyetini anlamadığını bir kere daha kendi ağız ile teyid ettiğine delâlet eder. Zira yazar bir taraftan Gök Türk İmparatorluğu'nun "ikilik karakter"inden bahsediyor. Yani onun iki ayrı devlet olduğunu kabul ediyor, diğer taraftan da birkaç satır aşağıda aynı Gök Türk İmparatorluğu'nun 581 yılına kadar bir birlik teşkil ettiğini ileri sürüyor. Görülüyor ki, onun kavli fiiline uymuyor. Dediklerini tatbik etmiyor ve bermutad kendi kendine tezada düşüyor.

Yalnız Sâsânî'lerle birleşerek Eftalitlerin nasıl yıkıldığını birkaç satırla anlatmakla iktifa ediyor. Verilen bu birkaç satırlık malûmat, ne Eftalitlerin nasıl yıkıldığını izah eder, ne de Gök Türk İmparatorluğu'nun Sâsânî'lerle olan münasebetlerinin mahiyetini aydınlatmağa kâfi gelir. Zaten bu basit ve eksik malûmat, imparatorluğun bir kül teşkil ettiğini göstermek için verilmemiştir. Sadece Eftalitlerin yıkılışında Gök Türk İmparatoru Mu-han'ın da rolü olduğunu belirtmek için verilmiştir. Bunun en bariz delili Bizans'la olan münasebetten bir satırla olsun bahsedilmemesidir.

Halbuki Türk Tarihini kavrayan hakiki tarihçi, "Gök Türk İmparatorluğu'nun Batı siyaseti" başlığı altında onun hem Sâsânî İmparatorluğu, hem de Bizans İmparatorluğu ile münasebetlerini bütün cepheleriyle ele alır ve aydınlatmağa çalışır.

Bu hususlarda da izahat veremeyeceğimiz için müteessiriz. Fakat bir misal olmak üzere şu kadarlık olsun malûmat vermektan kendimizi alamıyoruz :

Gök Türk İmparatorluğu'nun batı siyasetinin bazı hususiyetleri vardır ve onların Sâsânî İmparatorluğu'na karşı takip ettikleri siyaset, Bizans İmparatorluğu'na karşı takip ettikleri siyasetten farklıdır: Gök Türklerin, Sâsânî İmparatorluğu'na karşı takip ettikleri siyasetin 1) siyasî, 2) iktisadî olmak üzere iki vechesi vardır. Bu siyaset, Juan-Juan'ların müttefikleri olan Eftalitler'i ortadan kaldırmak maksadiyle bir ittifak siyaseti şeklinde başlar ve bu sonuncuların ortadan kaldırılmasıyla sona erer. Görülüyor ki, bu siyaset bir bakıma Gök Türk İmparatorluğu'nun kuruluşunu tamamlayan bir siyaset olarak telâkki edilebileceği gibi, bir bakıma da batı ile ticarete engel teşkil eden bir devletin ortadan kaldırılmasıyla devletin iktisadî siyasetine bir zemin hazırlama teşebbüsü olarak da telâkki edilebilir. Bundan sonra İran'la iktisadî işbirliği siyasetine girilmek istenir. İran'ın buna yanaşmaması üzerine arada mevcut ittifak ve sulh siyaseti, yerini karşılıklı düşmanlık siyasetine bırakır. Bu siyaset Gök Türk İmparatorluğu'nu üçüncü bir devletle, Bizans İmparatorluğu ile İran'a karşı ittifak siyaseti takibine sevk eder. Bu maksatla karşılıklı elçiler teati edilir. İran, bu iki müttefikin taarruzuna uğrar. Fakat neticede Bizansla Türklerin arası açılır. İttifak siyaseti yerini-düşmanlık siyasetine terkeder. Görülüyor ki, Türklerin, İran siyaseti siyasî-iktisadî mahiyeti haiz olmasına mukabil aynı Türklerin Bizans siyaseti sadece siyasî mahiyeti haizdir. Müsterek olan nokta, dostluk ve ittifak münasebetlerinin her ikisinde de düşmanlıkla neticelenmesidir. Dış görünüşleriyle bu değişikliklere rağmen, Gök Türk İmparatorluğu'nun batı siyasetinin, değişmeyen bir tek esasa irca edilmesi mümkündür: Sâsânî İmparatorluğu ile birleşerek Eftalitler'i ortadan kaldıran Gök Türk İmparatorluğu, bu defa da ticarî mutavassıtlığını kabul etmeyen İran'ı, Bizans İmparatorluğu ile birleşmek suretiyle ortadan kaldırmak ister. Hattâ hem sebep, hem de gayede bir ayniyetin mevcudiyeti iddia edilebilir.

Türkler, dediğimiz şekilde, Eftalitler'i ortadan kaldırmak suretiyle batı siyasetlerinin birinci safhasında muvaffak oldukları halde, İran'ı ortadan kaldırmayı istihdaf eden ikinci safhada muvaffak olamadılar. Arapların eline kolayca düşmesi için Sâsânî İmparatorluğu'nu zayıflatmaktan başka bir şey yapmadılar. Netice ne olursa olsun, takip edilen bu siyasetin orijinalliyi ve sistemliliği inkâr edilemez.

A. N. Kurat'ın yazısında bu tarzda terki bî ve şamil izahata tesadüf etmek imkânsızdır. Bu cihet, bu malûmatla onun yukarıda naklettiğimiz gayet iptidai hülâsası karşılaştırılınca daha iyi anlaşılır.

Şimdi III. bahse gelmiş bulunuyoruz. Daha 15 inci sahifedeyiz. Ele alınacak 40 sahifemiz var. Tenkitlerimize aynı ölçü ile devam ettiğimiz takdirde yazarın ele aldığımız bu yazısının mübalâğası 3 veya 4 misli yazmamız icabedecektir. Buna ne zemin, ne zaman müsaittir. Hattâ yazının mahiyeti kâf derecede anlaşıldığı için buna esasen lüzum da kalmamıştır. Onun için bundan böyle en umumî ve bariz yanlışlara işaret etmekle iktifa edeceğiz.

Mütebaki bahislerde yazarın Doğu Gök Türk İmparatorluğu hakkında verdiği izahatı okuyarak yazıyı bitirenler, Gök Türk İmparatorluğu'nun mahiyeti, tarihteki rolü, iç ve (tabii sadece Çin'e karşı takibettiği) dış siyaseti hakkında herhangi bir fikre sahip olmaksızın bitirirler. Filhakika o, malûm tarih anlayışı ile hükümdarların, birbirleriyle ve Çinlilerle münasebeti hakkında bıktırıcı ve yeknesak malûmat verir. Verdiği —bermutad çok defa birbirini tutmayan— izahatı hülâsa etmeyi düşünmediği gibi, bu izahattan umumî neticeler çıkarmayı da akıl etmez.

Biz bu hususta da gayet kısa birkaç misal vermekte iktifa edeceğiz.

Gök Türk İmparatorluğu'nun batı siyasetinin orijinalliği ve sistemliliği, yani, bu siyasetin daha önce gelip-geçmiş Türk devletlerinin takib ettikleri batı siyasetlerinden farklılığı üzerinde ısrar ettik. Aynı İmparatorluğun Çine karşı siyasetlerinde de böyle bir orijinallik var mıdır? Seleflerinin ve bilhassa Hiyungnular'ın Çin'e karşı takibettikleri siyasetten farklı cihetler nelerdir? Aynı suali Çin için de sora biliriz: Çin'in takibettiği şimal siyasetinde daha önce seleflerinin takibettikleri siyasetten farklı noktalar var mıdır, yok mudur? Bu siyasetin esasları nelerdir?

Gök Türk İmparatorluğu'nun Çinlilere karşı takip ettiği siyasetin umumî vasfı şudur: Esas itibarıyla taraflar arasında sulh haline nisbetle, harp hali daha uzundur. Harp zamanlarında umumiyetle Türkler hücum, Çinliler müdafaa halindedirler. Sulh halinde ise karşılıklı sihriyet münasebetleri kuru- lur. Elçiler teati edilir. Taraflar birbirlerine kendi memleketlerinin mahsullerinden takdim ederler v.s.

Bu itibarla Gök Türklerin Çin siyaseti ile seleflerinin —meselâ Hiyungnular'ın— Çin'e karşı takip ettikleri siyaset, birbirleriyle mukayese edilirse, aralarında esas itibarıyla fark olmadığı görülür. Şu halde, gerek Türkler bakımından, gerek Çinliler bakımından bu siyasetin orijinallik arzeden tarafı yok- tur. (Halbuki aynı Türklerin batı siyasetinin orijinal olduğunu yukarıda izah ettik). Şu halde her iki tarafın da anane haline gelmiş bir dış siyaset takip ettikleri söylenebilir.

Çin müdafaa siyasetinin tezahür ediş tarzı da daha öncekilerden farksızdır. Bilindiği gibi, Çin, Türk tehlikesini tarihte eşine rastlanamayan sedler yapmakla önlüyebileceğini sanmıştı. Faydasızlığı ve tesirsizliği tecrübe ile sabit olduğu halde, Çin'in Türklere karşı bu zamanda da aynı müdafaa ted- birlerine başvurduğunu görüyoruz. Büyük sed sağlamlaştırıldı; ve 1.800.000 kişi çalıştırıldı, binlerce kilometre uzunluğunda yeni duvarlar yapıldı. Tafsilât için msl. bk. O. Franke, II, s. 239 v.d.; 247). Nitekim bu defa alınan müdafaa tedbirlerinin de Çin hudutlarını şimalden gelen istilâya karşı himaye edemediği bir daha sabit oldu. Klâsik müdafaa sistemi kâfi gelmedi. Menfi siyaset iflâs edince Çin yine klâsikleşmiş başka bir tedbire başvurdu: Türkler arasına ihtilâf sokmak. Bu müsbet siyaset, netice ver- mekte gecikmedi.

A. N. Kurat'ın verdiği uzun izahat arasında Türk-Çin münasebetlerinin mahiyetini ve esaslarını tesbit eden bu çeşit izahata rastlamak imkânsızdır.

Gök Türk İmparatorluğu'nun ihyasına (682—754) çok daha fazla yer veren (s. 29-52) buna rağ- men ikinci kuruluşun mahiyetini anlayıp anlatamayan yazar, yazısını bir sonuç ile bitirmektedir. Sonuç bildiğimize ve herhalde herkesin de bildiğine göre, daha önce verilen izahattan çıkan neticeleri tesbit- ten ibaret olmak icabeder. Fakat hayretle görüyoruz ki, yazar burada bile menus olmıyan bir yol tutmuş ve verilen izahatla alâkası olmıyan acayip fikirler ortaya atmıştır :

Sonuç'un ilk cümlesinde Gök Türk Kağanlığı'nın "Türk" adını taşıyan "İlk Türk devleti" olduğu söylendikten sonra aynen şu garip cümle ortaya atılıyor: "Mamañih türkçe konuşan kavimlerin bu tarihten çok evvel de muntazam teşkilâtlı devletler kurduklarını tahmin etmeliyiz". Gök Türk Kağanlığı'nın, "Türk adını taşıyan ilk Türk devleti" olduğu söyleniyor. Hemen bunu takiben de bu acayip cümle dercediliyor. Birinci cümle ile ikinci cümle arasında mantıkî irtibat kurmak biraz güç görünüyor: Galiba yazar "türkçe konuşan" tabiriyle, Gök Türk Kağanlığı'nı kuran ve adını bu devlete veren kavimle aynı ırktan olan kavimlerin daha önce devlet kurmuş olmalarının muhtemel olduğunu söylemek istiyor. O, eğer böyle demek istiyorsa, emin olsun ki, bunda kendisinden başka hiç bir kimsenin esasen zerre kadar şüp- hesi yoktur. Hele Türk dilini konuşan kavimlerin daha çok öncelerden başlayarak devlet kurdukların- dan şüphe etmek ise, kendisinden başka kimsenin aklından geçmez. Bu garip cümlelerin arkasında Türk Tarihine karşı yine bir suikasd sezmek imkânsızdır: Acaba yazarın türkçe konuşan kavimlerin Gök Türk Kağanlığı'ndan önce devlet kurduklarından şüphe etmekten maksadı, daha önce kurulan devletlerin Moğol veya Tatar menşeli olduklarını söylemek midir? Bunu takip eden —baştan itibaren üçüncü— cümle bunu biraz olsun tavih eder mahiyettedir; onu da aynen alalım: "Hiç olmazsa, Çin- liler'in H'ung-nu dedikleri büyük imparatorluğun ilk Türk devleti olduğu kuvvetle muhtemeldir". Muhtemelli bir cümle ile daha karşılaştık. Ona göre, başka devletler değil, ama hiç olmazsa Hiyungnu Devleti'nin ilk Türk devleti olması muhtemeldir. Bunun ifade ettiği mâna, Gök Türk İmparatorluğu'ndan önce gelip-geçmiş devletlerden hiç biri Türk değildir; hattâ Hiyungnu İmparatorluğu'nu kuranların bile Türk oldukları kat'i değildir; ancak muhtemeldir. O halde haklı olarak sorulabilir: Hiyungnular dahil, Gök Türk İmparatorluğu'ndan önce kurulmuş olan bütün devletler Türk ırkından değildir de hangi ırktandırlar? A. N. Kurat, onu açıkca söyleyemez, fakat anlıyan, anlar. O, bu cümlesiyle muazzam bir pot kırmıştır. Bunu kendi de anlamıştır. Tezada düşme pahasına da olsa, bu cümlelerin delâlet et- tiği mânayı tahfif etmek lâzımdır. En doğrusunun, hakikatleri müphem ve imalî şekilde de olsa deği- şiren bu cümleleri silmek olacağını söyleyenler bulunabilir. Böyle düşünenlere biz de itiraz ederiz. Bir kere büyük emek ve zahmetle kâğıda düşülmüş cümleleri silmek olmaz. En iyisi dönmektir. Yazar da bunu yapmıştır. Şimdi hakkında çok konuştuğumuz için, okuyucunun sabırsızlıkla beklediğini tahmin ettiğimiz cümleyi de aynen aktarıyoruz: "Fakat bu tarihlerde henüz Türk adı yoktu; Türk ırkına mensup

muhtelif kavimler, türlü adlar taşıyorlar ve muhtelif isimler altında devlet kuruyorlardı". Hani Gök Türklerden önce Türk ırkına mensup bir tek kavmin bile devlet kurduğu şüphe ile karşılanıyordu? Bu cümlede adları verilmeden bahsedilen Türk ırkından bir sürü devlet nereden çıktı? Adları nedir; niçin verilmiyor? Tezadları hallederek bu suallere cevap vermek hakikaten güçtür.

Sözü yine Türk adının meydana çıkışına ve yayılışına intikal ettiren yazarın şu cümlesini de aynen almayı faydalı buluyoruz: "*Gök Türk Kağanlığı, resmen Türk adını almakla VI. yüzyıl ortalarında, kuvvet ve kudret mânasına gelen Türk adının, etnik mânadan ziyade, siyasî bir karakter taşıdığını kabul etmeliyiz*". Türkçeye benzemiyen bu cümlelerin mânasını bütün gayretlerimize rağmen anlayamadığımızı, eğer bize anlatacak bulunursa, minnettar olacağımızı arzederiz.

Bundan sonra yeni bir paragrafa geçerek, bu yazıda "Gök Türk Kağanlığının nisbetten (?) kısa süren siyasî tarihinin anahatlarını aydınlatmağa (?) çalıştığını" iddia eden yazar, bu sözünü unutarak iki satır aşağıda şu malûmatı vermektedir: "*Göçebelik şartlarının icabına göre mükemmel bir teşkilâtı olan ve çok eski Türk geleneklerine dayanan Gök Türk Kağanlığındaki yaşayış tarzı, devlet idaresi, ekonomik ve sosyal hayat ve nihayet kültür seviyesi —o devirlerde ve o şart ve imkânlar içinde kendisine has bir anlayış, görüş ve faaliyet meydana getirmişti*".

Görülüyor ki, yazar bu cümlesinde siyasî hadiselerin hududunu çok aşan, hukukî, iktisadî ve içtimâî mahiyeti haiz malûmat vermektedir. Bu suretle o kendi kendisini nakzettektedir. Diğer taraftan bu umumî sözler, daha önce verilmiş bir izahata dayanmadıkları için mesnetsiz kalmaktadır. Binaenaleyh yazarın fikir insicamından mahrum olduğunu göstermekten başka bir işe yarayan boş lâflardan ibarettirler.

Bunu takip eden cümleyi de nakledeyim: "*Bugünkü telâkkilere göre bu devir Türk tarihi için ideal bir devir olarak görünmeyebilir*". Bu tarz cümleler, ne kalitede olursa olsun hiç bir tarihinin ağızından çıkmaz. Yazarın, tarih ilmi ile alâkası olmayan bu sözlerine iştirak etmek imkânı katiyen yoktur. Bu devir kendisi için ideal olmayabilir. Bize gelince, biz o devri bütün iyi veya kötü taraflarıyla benimsiyoruz. Yazarın kendi vehmini, başkalarında da yaratmağa hakkı yoktur.

Yazar bunu takip eden cümlelerinde yine kendi subjektif vehimlerini nakletmekte devam eder.

Şu cümlesine bakalım: "*Gök Türk Tarihinde hep akınlardan, savaşlardan, zafer ve hezimetlerden bahsedilmesi —bu Türk uruğlarının ancak harb yapmak için dünyaya geldikleri mânasına alınmasın*". Bizzat kendisi, Gök Türk İmparatorluğu'nun yalnız siyasî tarihinden bahsettiğini itiraf etmişti. Bir devletin siyasî tarihini sadece askerî hâdiselerin hikâyesinden ibaret sanan yazar, kötü bir tarih telâkkisinin esiri olarak bu şekilde yazdı diye, bu yolda bir ifade kullanmağa hakkı yoktur. Onun bu tarz bir ifadeye bulunması bu devir medeniyeti ve müesseseleri tarihine dair yazı yazamayacağının bizzat kendisi tarafından itiraf edilmesi demektir. Zira Gök Türk devri medeniyet tarihini bilen bir kimse, bu yazıda münhasıran askerî hâdiselerden bahsetti diye bu şekilde adeta Gök Türkler namına okuyucudan özür dilemiş gibi bir ifadeye bulunamaz. Bilhassa bunu hemen takibeden şu cümleye bakalım: "*Bütün milletlerin tarihinde böyle kahramanlık devirler (!) mevcuttur; bütün milletlerin hayatında —milletinin varlığı için mücadele edildiğini; devlet ve millet kuvvetlendiği zaman— hemen yabancı ülkeler üzerine seferler açıldığını görüyoruz ve hâlâ görmekteyiz*".

Yazara göre, bu devir sadece kahramanlık devridir; başka ülkelere sefer etmenin başlıca sebebi kuvvetlenmektir. Böyle ifadelerde bulunmak Türk tarihinin mahiyetini tamamiyle anlamamak demektir.

Bilindiği gibi, Türklerde çok ileri bir devlet telâkkisi vardı; Bu telâkkiye göre, devletin ve başında bulunan hükümdarın gayesi, millî refahı temin etmektir ve dış ülkelere de ekseriya bu maksatla sefer edilirdi. Bugünkü devletin gayesi millî refahı temin etmekten başka mıdır?

Bunu takibeden son paragraf da bundan öncekilerden daha boş lâflardan ibarettir. Bu itibarla üzerinde ayrıca durmayacağız.

Bu tenkit yazımıza burada nihayet vermiş bulunuyoruz. Verdiğimiz bu uzun izahat da göstermiştir ki, bu yazı şimdiye kadar bu mevzu da bildiklerimizi arttırmak şöyle dursun, zaten bilineni bile doğru-dürüst aksettirememiştir. Üstelik yanlışlar ve tezadlarla doludur. Şu halde bu yazı bir toplama (*compilation*) mahiyetini bile haiz değildir. Bu vasfı bile haiz olmayan bir yazının ise neşredilmesinden neşredilmemesi şüphesiz daha iyi olurdu. Başka bir ifade ile, bu yazı hiç bir ilmî kıymeti haiz olmadığı gibi, çok defa Türklük aleyhine yanlış fikir ve görüşleri ihtiva ettiği için ayrıca zararlıdır da.

Bütün bu sebeplerle Gök Türk İmparatorluğu tarihini ayrı bir yazı ile yeniden ele alacağız.

Ankara, 7. XII. 1954

DR. MEHMET ALTAY KÖYMEN
Umumî Türk Tarihi Doçenti

Numen: International Review for the History of Religions. Issued by the International Association for the History of Religions. Vol 1, fasc. 1. 2.

The International Organisation for the Study of History of Religions (IASHR), dinler tarihi hakkında yapılan VII. beynelmil kongrede (Amsterdam, 4-9 Eylül 1950) kurulmuştur. Birkaç ay sonra, Ocak 1951 de, bu cemiyet UNESCO'nun grublarına girmiştir. Cemiyetin ilk reisi, Hollandalı meşhur âlim Geradus van der Leeuw, zikri geçen kongreden birkaç ay sonra vefat ettiğinden, Romalı profesör Raffaele Pettazzoni onun yerine reis seçilmiştir. Genel sekreterlik vazifesini, Amsterdam'da yaşayan profesör C. J. Bleeker görüyor. IASHR, tüzüğünün 1. maddesine göre, dünyayı ihata eden bir cemiyettir ki onun maksadı, bütün din bilginlerinin beynelmil işbirliği vasıtasıyla dinler tarihine ait ilmî araştırmaları teşvik etmektir. Beynelmil kongreler hazırlayıp bu kongrelerde verilen konferansları neşrederek, her memlekette din bilgisine meraklı olanların millî cemiyetler kurmasına yardım etmektir. Din bilgileri alâkadar olan mühim eserler de neşretmeğe çalışmaktadır.

Bu eserlerden biri, bu sene ilk defa çıkan NUMEN dergisidir. 90 sahife tutan ilk nüshası, Prof. PETTAZZONI'nin 70. yıldönümünü kutlayan bir makale ile başlar.

1925 senesinden beri İtalya'da çıkan *Studi e materiali di storia delle religioni* adlı kıymetli bir ilmî derginin editörü olan, dinler tarihi sahasında çok geniş bilgili kitapları¹ ile bütün garp dünyasında şöhret kazanmış olan muhterem profesör Pettazzoni, yeni çıkan dergiye bir önsöz yazmıştır ki orada din bilgisi ile dinler tarihi arasındaki farkı belirtmeğe çalışmaktadır: "Dinî bir mevzua dair bir metnin pek titiz bir tercüme ve şerhini vermeğe çalışan filolog; eski bir abidenin şeklini araştıran yahud mitolojik bir sahnenin konusunu beyan etmeğe meşgul olan arkeolog; iptidai bir aşiretin merasiminde görülen hususiyetleri teferruatına kadar anlatan etnolog; dinî bir cemiyetin teşekkül ve strüktürü veya dinî olmanın içtimaî olaylar ile münasebetleri hakkında bir fikir edinmeğe uğraşan sosyolog; bu veya şu ferdin dinî iç tecrübelerini tahlil eden psikolog; bütün bu âlimler, dinî meseleleri kendi hususî ilimlerinin muhitinden çıkmaksızın araştırmaktadırlar; yani dinî meseleleri, muhtelif ilimlere mahsus metodlarla incelerler. Dinler tarihine gelince, dinî hallerin, başka hallerle arasındaki tarihî münasebetleri, dinin inkişafını, dinin içinde geliştiği muhiti ilh. araştırmaktadır".

Pettazzoni'nin son on yıllarda yeni ve özel bir ilim haline gelen din fenomenolojisinde gördüğü tehlike, bu ilmin dinler tarihinden lüzumundan fazla uzak kalmasıdır: "Fenomenolojik anlayış, benzerliği ayrı ayrı dinî inkişafın tesadüfen aynı şekli aldığından ötürü husule gelen muhalif olaylara aynı mânayı vermek, yahut da aksi takdirde, bir tek kökten çıkan fenomenlerin, zahirî bir ayrılığa gösterdiği için, esas itibarile bir olmasını görmemek tehlikesine maruz kalmaktadır". Bunun için, din fenomenolojisi, daima tek fenomenlerin inkişafında görülen merhaleleri tetkik eden dinler tarihine müracaatta bulunmalıdır. Bunun için, *Numen* dergisi, muhtelif ilim branşlarının, muhtelif ilmî tasavvurların teatisine, bütün tezadları ihata eden bir konuşmaya yer verecektir.

IAHSR'un rahmetli reisi VAN DER LEEUW'un, Brünn Üniversitesi'nden fahri doktora aldığı gün verdiği bir konferans, bu büyük insan ve âlimin hayat ve eserleri hakkında gayet kıymetli malûmat vermektedir. İlmî çalışmalarının filolojik ve tarihî temeli, eski Mısır dini, eski Yunan ve Roma dini, eski hristiyan tarihi idi; çünkü her din bilginine —dar bir muhitte bile olsa— derin filolojik ve tarihî bilgiler lâzımdır. (Hristiyan olmanın dinlerden birini içten bilmiyen bir âlim, gerçek din bilgini sayılamaz). Bu sahayı araştırırken, dinlere müşterek olan, bütün dünyada yayılmış dinî fenomenler Hollandalı âlimin dikkatini celbetmiş; onları sırf dıştan görünen bir nizama değil, muhtelif iç tecrübeler göre daha derin bir nizama koymağa çalışmıştır. O çalışmalarla meşgul olduğu zaman, birçok yeni mefhumlar bulmak ona nasib oldu. İnsanın hayatı ruhaniyesinde, yanyana yaşayan muhtelif dinî safhaların mevcut olduğunu göstermiştir. Halbuki VAN DER LEEUW için dinî iç tecrübelerin çokluğu, tetkiklerinin son hedefi değildi— bu, psikologların işidir; dinî fenomenlerin ta zatlarına kadar girmek, mânaları ile tezahüratının birleştiği noktayı görüp buna dair her mitik, majik, estetik fenomenin iç ve dış tarafını belirtmeğe uğraşmıştır². Neticesi din fenomenolojisine dair büyük eserinde görülen bu

¹ Meselâ Dio. Formazione ve sviluppo del monoteismo nella storia delle religioni. (Monoteizmin inkişafına dair tetkikat); Confessione dei peccati (Muhtelif dinlerde tövbe ve günah çıkartmayı araştıran 3 ciltlik bir eser).

² Inleiding tot godsdienstgeschiedenis, 1924 (almanca tercümesi 1925); Inleiding tot de phænomenologie van den godsdienst, 1948; Phänomenologie der Religion, 1933; (ingilizcesi: Religion in essence and manifestation 1938); fransızcası 1948 de basılmış, italyancası çıkmak üzeredir.

çalışmalarının yanında, antropoloji³ ve dinler tarihine⁴ ait de birkaç kitap yaymıştır. İlahiyatçı sıfatıyla, hristiyan ilâhiyatta cari olan en önemli meselelerin halline, din fenomenolojisinde kullanılan metodları tatbik etmiş, hem "Ölümsüzlük ve ebedî hayat"⁵ in hem de hristiyan kilisenin mukaddesatı hakkında pek parlak eserler vermiştir⁶. Güzel sanatları ve musikiyi seven VAN DER LEEUW, sanat fenomenolojisinden birkaç kitabında bahsetmektedir⁷, bilhassa da kilisede söylenen ilâhilerin tarihi gelişme ve değişmesine dair küçük fakat zengin kitabını zikrederiz⁸. Büyük âlim, senelerce Hollanda'da maarif bakanı olduğu için, hem vatanının kültürel inkişafına sonsuz hizmetlerde bulunmuş, hem de dinî ve siyasî olaylar arasındaki münasebetleri yakından tanımağa fırsat bulmuştur⁹.

Derginin bu nüshasında en fazla yer alan makale, İsveç âlimi Geo WIDENGREN'in "Stand und Aufgaben der iranischen Religionsgeschichte" adlı eserinin ilk kısmıdır. Uppsalalı profesör bu makalesinde, eski İran dinini tetkik eden bilginlere, bu sahada yeni kazanılan neticeleri arzedip şimdiye kadar ihmal edilen noktaları göstermektedir. Beyanatında, evvelâ eski İran'da yayılmış dinlerin bir fenomenolojisini hazırlamakta, en sathî anahatları aşağıda yazılan şu telâkkileri ileri sürmektedir: En eski İran kosmolojisinde, *Vayu*, *rüzgâr*, büyük bir rol oynamış, yerle göğü birleşen sütun odur, bütün dünyanın canı odur. İki tarafı —yani iyi ve zararlı rüzgâr— sonraki zamanlarda ezeli iyi ve kötü prensibi olarak ayrıca insan üstü varlıklar şeklinde şahıslandırılmıştır. Dünya ise, ya ilâhın vücudu yahut da androjin (yani hem erkek hem dişi olan) bir ilâhın doğurduğu insanı kadim sanılmıştır. Bu telâkkide, makrokosmos-mikrokosmos prensibine belki ilk defa tesadüf etmekteyiz¹⁰. Böyle bir panteistik dünya görüşü yanında tek tanrıcılığa giderken Yüce Tanrı dini mevcuttur¹¹; bu Yüce Tanrı (ekseriya *Zervan* adile tavsif edilen, Zerdüştin dininde evvelâ hemen hiç bir yer tutmayan bir ilâh) kendi zatında mevcut olan tezdâ, ikiz doğurmak suretile ifade etmiştir: hem iyi prensibi olan Ahura Mazda, hem de kötü prensibi olan Angra Mainyu (Ahriman) bu ilâhdan çıkmıştır. Widengrence, İran'daki Yüce Tanrı dininin panteistik aslına işaret eden bir hususiyeti, tanrının muhtelif ilâhların maiyetinde bulunmasıdır ki o ilâhlar bir taraftan müstebid zatlar, öbür taraftan Yüce Tanrının muhtelif sıfatlarını şahıslandıran meleşimsi varlıklardır. Fransız din bilgini Dumézil'in araştırmalarına dayanan WIDENGREN, bu *ameşa spenta*'ların eski indojermen faaliyet ilâhlarının bir süblimasyonu olduğunu ileri sürmektedir. Bu komplike münasebetleri tafsilâta girerek beyanat ettikten sonra makalenin bir fıkrasında İran'da insanın ruhu hakkında görünen telâkkilerden bahsetmektedir, çünkü Avesta'da ruh, can, nefes ve buna benzer mefhumları ifade eden tâbirlerin mânaları bazan belli değil ve bu sebepten daha ince tetkiklere değerdi. Gathalarda insanın ölümünden sonraki hayatına dair söylediklerini, bu hususta Artak Viranamede ve hâlâ Ossetlerde görünen tasavvur ve adetleri inceleyip İran apokaliptik ve dünyanın sonu hakkındaki mitik tasavvurları eski Hind fikirlerle karşılayarak bilhassa İran'da görünen kurtarıcı ve selâmet getirici kuvvetlerin yerini göstermektedir Kıyamet ve ölümden sonraki hayata dair tasavvurlarda, Zerdüşte ait fikirlerle âyin merkezleri şimali-garbi İran'da bulunan Zervan dininin mitik efsanelerinin bir aksini duyarabiliriz. Halk efsane ve lejandlarının, mitik tasavvurların muhafazası için haiz oldukları chemmiyetine işaret edilmektedir: İran ve Hindistan'da en eski zamanlarda icra edilen meşhur bir bayramın mânası ne olduğu gösterilmektedir. Bu bayramın mânası, yağmuru tutan, kuruluk gönderen bir ejderle muharebe, ejderin esir tuttuğu kadınların kurtuluşudur. Bu âyinlerin Mitra adlı eski indojermen ilâhının şerefine yapılip Zerdüştin dininde yer bulmadıkları söylenilebilir. Onların en meşhur aksi, Şahnamede Feridun'un Dahhak'ı öldürmesidir. İran tarihinde yapılan merasimin çoğunda, Zerdüş'tün ver-

³ De primitieve mens en de religie, 1937, 2.ed. 1952; fransızca tercümesi L'homme primitif et la religion; 1940; Der Mensch und die Religion, Basel 1941.

⁴ Achnaton, Amsterdam 1927; De godsdiens van het oude Egypte, 1944.

Goden en menschen in Hellas, 1927.

De godsdiens der wereld, Amsterdam 1940—41, 2.ed. 1948 (başka din bilginleri ile birlikte neşrettiği, bütün dinlerin tarihine şamil bir eser).

⁵ Onsterfelijkheid of opstanding? Amsterdam 1933, 4. ed. 1947 (Ölümsüzlük mü, kıyamet mi?).

⁶ Sacramentstheologie 1949 (almanca tercümesi bitmek üzeredir).

⁷ Wegen en grenzen, 1932, 2.ed. 1948.

Bach's Matthäuspassion 1937, 5. ed. 1947, Bach'ın eserlerine hakkında birkaç kitap ve makalesi vardır.

In den hemel is eenen dans, 1930 (almanca 1931).

⁸ Beknopte geschiedenis van het kerklied, 1939, 2. ed. 1948; Liturgiek 1940, 2. ed. 1946.

⁹ Nationale Kulturtaak, 1947.

¹⁰ Dumézil, Les dieux des indo-européens, Paris 1952.

¹¹ Hartman, Gayomart. Etude sur le syncretisme dans l'ancien Iran. Uppsala 1953.

¹² H. S. Nyberg, Die Religionen des alten Iran, Leipzig 1938.

diği emirlere muhalif olarak hayvan ve hattâ arasına insan kurbanlarına raslanmaktadır; bunu, yabancı tesirlerin bıraktığı bir iz olarak izah edebiliriz. İnsanı tasfiye eden unsurları sayılan ateş ve suya bilhassa hörmet gösterilmesi malûmdur.

WIDENGREN'e nazaran, İsveç vatandaşının STIG WIKANDER'in, İran'da dinî-askerî cemiyetlerin bulduklarını göstermesi¹³, İran'daki içtimaî durumu birden bire aydınlatmıştır. Çünkü o genç askerlerle Mitra arasında sıkı bir münasebetin mevcut olması son derece muhtemeldir: o cemiyetler, zikri geçen ejder savaşını icra etmişlerdir. Şimali garbi İran ve Ermenistan'da temerküz eden bu askerî cemiyetlerin, milâddan biraz evvelden başlayarak bütün Roma imperatorluğuna yayılan Mitra misterlerinin gelişmesinde en önemli yer tutmaları muhtemeldir— Mitra misterleri tâ Almanya'ya kadar askerlerin beğendikleri bir dindi.

Yeni bir fıkra, kâhin, mugan ve eski İran'da vuku bulmuş olan merasim yerleri ve âbideler mevzuu bahisdir. Din tarihinin en önemli meselelerinden biri, "Anane ve mukaddes kitap"tır. Avesta, milâddan sonraki ilk asırlarda kitab olarak bir rol oynamıştır; zaman ilerledikçe metnini ezberliyen kâhinlerin adedi azalmıştır; bize gelen Avesta elyazılarının hepsinin bir tek kitaptan istinsah edildiklerini söyleyebiliriz¹⁴. *Zend* ismi ile meşhur olan, Avesta ile birleşen bir gelenek, WIDENGREN'e nazaran İran'ın şimali-garbi muntakasında yazılmış, orada eski partik Mitra dini ile karışan ve bu suretle aslı Avesta metnine yabancı olan bazı fikirleri ihtiva eden bir dinî cereyanın oldukça eski zamanda yazılmış eseridir. Dinî tâbirler hakkında, sonra da müellifin bilhassa tetkik ettiği "mukaddes kırallık"ı dair beyanatla bu makalenin, din fenomenolojisine ait ilk kısmı sonunu bulmuştur; İran dininin tarihî durumu ve inkişafından bahseden ikinci kısmını sabırsızlıkla bekleriz.

İngiliz âlimi E.O. JAMES, *Numen* dergisinin çıkmasını, bunun 2. fasikülünde "The History, Science and Comparative Study of Religion" adlı bir makalesi ile kutlamıştır. Bu makalede, Din bilgisinin en eski zamanlardan beri inkişafını gösterip antik devirlerde, ortaçağda, aydınlanma ve romantizm devirlerinde yabancı dinlere yahut dinî olaylara karşı gösterilen alâkanın, bugünkü mânada tam bir dinbilgisi olmadığını ispat etmektedir. Dinin mahiyeti hakkında bir fikir edinmeğe çalışan bilginlerin ayrı ayrı noktai nazarlarını inceledikten sonra, bilhassa din ile kültür arasındaki münasebetleri ön plâna koymaktadır: gündelik hayatta hususî bir ehemmiyeti haiz olan her şeye dinî bir kıymet atfedilmiştir; bu dinî mahiyet, merasim ve dinî geleneğe ait tâbirlerle tefsir edilmiştir. Bu hali gözönünde tutarken, bir yönden dinin fenomenolojik ve antropolojik taraflarını öbür yönden de kültürün teşekkül ve inkişafını daha iyi anlamağa fırsat bulmuş oluruz. Halbuki dinî tecrübe, hayatın hangi sahasına ait tâbirlerle ifade edilirse ve hangi içtimaî teşekküllerde kendini gösterirse —dinî duygu her zaman "son hakikata" (yani insan üstü varlığa) teveccüh eder. Sembol, âyin ve mitler vasıtasile insanların kuvvetleri tazelenip yeni bir faaliyete girmişirki insanın, buhranları bile tevekkül ve ümit ile karşılamasına imkân vermiş ve verecektir. Yalnız dindar bir millet yaşayabilir. Dinin kültür hayatında icra ettiği tesir, İslâm kültürü misalinde gösterilmektedir. Fakat geleneği olan her dinin-çeşit çeşit şekillerde görünen Hind dinlerinin bile— böyle bir muhafaza edici kuvveti vardır; esas itibarile mukaddes ananelerden kaçan, menfi yolu öğreten Budizm bile asırlar boyunca girdiği memleketlerin geleneklerini benimsemek suretile özel bir kültür yaratan dinî ve lâik âdetleri geliştirmiştir. Eski Şarktaki mukaddes kırallıklardan çıkan, doğu ve batıya yayılan büyük monoteistik dinler kültür inkişafında ne kadar büyük bir rol oynamışlardır! Daha doğrusu, bu kökten gelişen dinler o kültürlerin inkişafına sebep oldu. Muhtelif dinlerin tarih ve hususiyetlerini Prof. JAMES kadar tarafsızca araştıran bir âlimin, protestan kilisede maalesef şimdi oldukça müessir olan dialektik teolojinin, Allah ile insan arasında İsa'dan başka bir mütevassıt ve kurtarıcı olmadığına, Allah'ın yalnız İsa sayesinde tanınabildiğine dair tasavvurlarını ve bu tasavvurlardan husule gelen, her nevi "tabii teoloji" aleyhine şiddetli taarruzları hiç beğenmediği bellidir. Bu dar ve sert telâkkiler karşısında ilâhî tecellinin muhtelif yer ve zamanlarda görünebilmesini iddia etmek dinsizlik değildir; bilakis, E. O. JAMES'in ülküsünü şöyle ifade edebiliriz: Dünyanın en büyük esrarları ile meşgul olan bu sahada—yani dinbilgisinde—kuru ve cansız filolog, sosyolog ve sairelerin çalışmaları kâfi gelmez; hakiki din bilgini olmak için, bu mevzûa derin bir hürmetle, canlı ve yaşayan bir imanla yaklaşım bu suretle hem kendi hem de yabancı dinlerin sırlarını bulmağa çalışmak lâzımdır.

Yunan dini sahasında mütehasıs olan M. P. NILSSON, "Astrale Unsterblichkeit und kosmische Mystik" adlı bir makalede, ölümlerin ruhlarının yıldızlarda toplanacağına dair tasavvurların aşını tetkik etmektedir. Böyle bir fikir, Yunanistan'da M. ö. 5. asırda (ve belki daha biraz evvel) Pitagoreik feylesoflarda mevcut idi. Toprağın ve yıldızlı semanın bir çocuğu olan insan, ölümünden sonra tekrar

¹³ S. Wikander, *Der arische Männerbund*, Lund 1938.

¹⁴ G. Widengren, *Hochgottglaube im alten Iran*.

toprağa ve semavi aslına döner; ilâhî madde, yıldızların yeri olan eterdir. Koşmik mistiğin antik devirde aldığı şekillerden ve bu gibi mistiğin Yunan ve hellenistik mister cemiyetlerinde tuttuğu yerden de bahsedilmektedir.

İsviçreli ilâhiyatçı O. CULLMANN, "Le mythe dans les écrits du Nouveau Testament" adlı makalesinde, Almanya ve bütün garbî hıristiyan kilisesini birkaç seneden beri ilgilendiren bir konu seçmiştir: bu, Marburglu ilâhiyatçı R. BULTMANN tarafından talep edilen "Entmythologisierung" (demythologisation) dir, yani İncil'de bulunan bütün mitik ve eski zamanların dünya görüşüne ait olan parçalarını bertaraf etmek suretiyle İncil'in bugünkü insana hitap eden hakikatını göstermek. Bu hakikat, her insanın kalbinde kendi varlığının yeni bir anlayışını uyandıran bu vaka, İsa'nın haçta ölümüdür. CULLMANN, makalesinde bu telâkkinin zayıf noktalarını, bilhassa en eski hıristiyan cemiyetinin inandıklarından aykırı olmasını göstermeğe çalışıyor: bu eski hıristiyan cemiyeti için, İsa'nın ölümü, tek insanı yeni bir kendi ve dünya anlayışına gideren bir vaka değil, tarihî bir hadise olarak Allah ile insanlar arasında tamamen yeni bir münasebet yaratıp yeni *aion*'u, yeni dünyayı, Allah'ın melekûtunu hakikaten getirmiş olan bir hadisedir.

Profesör PETTAZZONI, iki küçük makalede, "Dinler tarihinin aslı" ve mukayeseli din bilgisine ait birkaç ansiklopedi ve umumî tarihlerin özelliklerini izah etmektedir.

Belletende, geçen sene 28 ve 29 Mayıs'ta Paris'te toplanan IASHR'un genel müdürlüğünün işlerine dair bir protokol ve Prof. BLEEKER'in bu husustaki konuşmaların temeli olarak verdiği bir konferansın metni verilmektedir.

Prof. Dr. Annemarie Schimmel

Alfred Bertholet, *Wörterbuch der Religionen*, Stuttgart 1952.

Dünyada din bilgilerine karşı artan bir alâka görünmektedir. Bu sebepten, Almanya'da, dinler tarihi, dinlerin aldıkları şekiller, insan üstü kuvvetlerin tecellilerini mutehassis olmiyanlara kısaca beyan eden birkaç kitap çıkmıştır ki onların pek güzel bir misali, BERTHOLET'in "Wörterbuch der Religionen" (Dinler lûgatı)dır. Dinler tarihinin muhtelif sahalarını tetkik eden bir çok eserler veren ihtiyar âlim, bütün metni harp esnasında matbaada yanmış, harpten sonra notlardan yeniden işlenilmiş olan bu kitabının çıkmasını maalesef görememiştir; 24 Ağustos 1951'de İsviçre'de vefat etmiştir.

532 sahife tutan bu kitap, bütün dinlere ait en önemli tasavvurları anlatmağa çalışmaktadır: ilk makalesi, "A und O" diyor ki: "alpha ve omega, Yunan alfabesinin ilk ve son harfleri: Mesih İsa'nın ezeli ve ebedî var olmasını ifade eden sembolik bir tâbir (Yahya'nın vahyî I, 1 ve başka yerlerde) bk. Bhagavadgita 10, 32: Krişna "dünyanın başlangıcı ve ortası ve sonu". Bu satırlarda isimleri geçen dini metin ve şahsiyetlere bakınca *vahy* (*Apokalypse*) de: "Yunancâ: keşfetmek" yani istikbal ve bilhassa dünyanın sonunu keşfetmekle meşgul olan bilgi). Bu filolojik izahattan sonra hem Apokalyps'in mahiyeti, hem de en meşhur Apokalyps'lerin isimlerini bulup müellifin, daha tafsilâtli malûmat elde etmek için tavsiye ettiği birkaç kitabın unvanlarını görmekteyiz. *Krişna* hakkında malûmat arayınca, oldukça uzun bir fıkranın bu Hint ilâhının hususiyetlerini —çoban kızları ile oynaması, arabacı sıfatile muharebede kiral Arjuna'ya nasihat vermesi gibi— gösterdiğini görüyoruz. Bundan mâada, Hindistan'da gelişen, Krişna'ya teveccüh eden aşk mistiğinden, (*bhakti-marga*, sevgi vasıtasıyla kurtuluşa götüren yol) bahsedilmektedir. Din tarihinde bir rol oynayan şahsiyetlerin kısa birer hal tercümesi verilip muhtelif ilâhî varlıkların aslı ve inkişafı da belirtilmektedir. Hayvan ve nebatlar hakkında mitoloji ve halk dininde yaşayan tasavvurlara kâfi miktarda yer ayrılmıştır. Sosyolojik meselelere dokunan kıymetli makaleler (din ve devlet, din ve harp...) çeşit çeşit iptidai din mefhumlarını izah eden fıkralar: (tabu, mâna, kudret, fetişizm...) okuyucunun dikkatini celbetmektedir.

Maalesef, İslâm dinine dair, ekseriya pek kısa makaleler, istediğimiz kadar şayanı itimad değil. Böyle bir kitap bir İslâm Ansiklopedisi olmamakla beraber, bazı noktaların daha derin ve daha doğru şekilde izah edilebileceğini söylemeğe mecburuz. "İslâm" makalesi, şayanı dikkat bir inşaf ve itidal göstermektedir ama, meselâ tasavvufa dair verilen malûmatın, tasavvufu bilmiyen bir okuyucuya yanlış bir intiba vereceğinden eminiz. Veya Hallac'ı, İslâm dünyasında ilk defa olarak panteistik fikirleri meydana getiren mistik saymak da doğru değildir.

Fakat bu gibi yanlışlar (birkaç mürettep hataları ile beraber) bu kitabın kıymetini azaltmaz; onları ikinci bir tab'da bertaraf etmek kolaydır. Kitap o kadar zengin malûmat verir, o kadar geniş bir manzara gösterir ki ikinci bir tab, inşallah kısa bir zamandan sonra lâzımı gelecektir.

Prof. Dr. Annemarie Schimmel

Tahsin Öz, *Topkapı Sarayında Fatih Sultan Mehmet II. ye ait eserler,* Türk Tarih Kurumu yayınlarından, XI. Seri No. 3, Ankara 1953, 38 s., 68 levhada, 16 renkli, 73 siyah resim ve 11 plân.

Topkapı Sarayı Müzesindeki Fatih Sultan Mehmet II. ye ait eserleri toplu bir halde ihtiva eden bu kitap itina ile basılmış güzel bir albüm olması bakımından 500 üncü fetih yıldönümünde büyük bir ihtiyacı karşılamıştır. Yalnız şunu ilâve etmek isteriz ki metin kısmında ilmî bir eserin ifadesini, kat'î ve ihtiyatlı bir lisanı bulamadık. Bu sebeple tashih edilmesi icabeden bir çok yerlerin bulunduğunu da söylemeden geçemeyeceğiz. Meselâ s. 31 de şöyle denmektedir: "Elbiseler Uygur devri din adamlarının giyişi ile benzerlik göstermektedir." Halbuki bu elbise meselesi henüz Uygur sahasının mütehasıslarınca dahi halledilmiş değildir. Hangileri Uygurlar devrinde, hangileri Uygurlardan evvel giyinimişti. Bunu bilmiyoruz. Gene aynı sahifede Res. 81 "Gülen üçler" diye adlandırılmaktadır. Ben bu minyatürü "Ağlayan üçler" diye adlandırırsam sayın Tahsin Öz'ün benim fikirlerimi ilmî delillerle reddedemeyeceği aşîkârdır. Eserde böyle müphem ifadeler pek çoktur. Burada yalnızca bir husus üzerinde duracağız.

Müellif eserinin 31 inci sahifesinde, Lev. LXIII, res. 82 hakkında şöyle demektedir: "Sözü geçen asırlara ait olan bu gravürün Cengiz Han'ı veya Fatih'i temsil etmesi muhtemeldir". Bu fikri üç bakımdan mütalea edeceğiz :

1— Sözü geçen asırlar için birkaç satır yukarıda "14-15 inci yüzyıllar" denmektedir. Fikrimizce "200" sene gibi bir kronoloji aralığı —batı tâbirlerince terminus post ve ante quem— değil beş asır evvelisi için, Sümer tarihinin ilk devirleri için bile fazla görülmektedir.

2— Eserin Cengiz Hanla ilgisi hiç varit değildir.

3— Eserin Fatihle ilgisi bulunup bulunmadığını tetkik etmeden önce, sağ alt köşesindeki "El Grand Turco" yazısının mahiyetini incelemek icabederdi¹. Aynı yazı, Bizans imparatoru VIII. Johannes Paleologos'un bir İtalyan san'atkârı tarafından ağaç üzerine oyulan portresinde de vardır². Vaktile Berlin'de bulunan bu eserin Lippmann tarafından neşredilmiş fotoğrafı ile Topkapı Sarayındaki bu gravürü en ufak çizgilerine kadar mukayese ettik. Aralarında bir fark göremedik. Bu ağaç eser üzerinde, Gentile Bellini'nin en güzel biyografisini yazan Thuasne da fikirler ileri sürmüştür³. Bu mesele Josef von Karabacek tarafından yeniden ele alınmış ve sayın Tahsin Öz'ün de görmeği ihmal etmemesi icabeden meşhur eserinde hülâsa edilmiştir⁴. Bu tetkiklerden anlamaktayız ki VIII. Johannes Paleologos'un Pisano tarafından yapılan bir portresi, sonradan mahiyetini değiştirerek bir Türk hükümdarı olarak kabul edilmişti. Sultan Cem'in bir portresi de bu esere benzemektedir⁵. Thuasne, Cem'in portresine dayanarak bir kronoloji tesbitine de muvaffak olmuştur. Her iki eserin de XV. asrın sonuna ait olmaları çok muhtemeldir⁶. Topkapı Sarayı Müzesindeki bu kopya Berlin'deki ağaç portre ile aynıdır. Hangisinin orijinal veya hangisinin daha eski olduğunu bilmiyoruz.

Eserin bütün noksanlarına rağmen bu önemli yıldönümü için böyle bir albümü itina ile hazırlatarak basan Türk Tarih Kurumuna teşekkür etmeği borç bilirim.

Aynı albümde A. Pollaiuolo'nun bir eserinin kopyasını da bulmaktayız. Bu eserin İstanbul'a ne zaman gelmiş olduğunu tesbit etmek müşkülse de eserin orijinali XV. asrın son çeyreğine aittir.

Yavaş yavaş elde edilmekte olan bu deliller albümü tarihlemeğe yarayacaktır.

ZUSAMMENFASSUNG *

Hier möchten wir einige Worte über die Erwägungen des Herrn Tahsin Öz, die er über eine Gravüre in seinem Buche "Topkapı Sarayında Fatih Sultan Mehmet II. ye ait eserler" publiziert hat, aussprechen (Tafel XIII, 82). Der Autor meint, diese Gravüre stamme aus dem 14.-15. Jahrhundert

¹ Müellif resimdeki yazıyı "El Grand Turco" diye yazarak kendisi fazladan bir "d" ilâve etmiştir. Metinde ise "Grand Turc" olarak geçmektedir.

² E. Lippmann, Jahrbuch der Königlich Preussischen Kunstsammlungen, II, s. 217 vd.

* Almanca hülâsa Bn. Mihin Eren tarafından yapılmıştır.

und fügt hinzu, dass sie entweder Cengiz Han oder Fatih gehöre (S. 31). Herr Tahsin Öz hat wahrscheinlich bisher nicht gesehen, dass sich die Beischrift "El Gran Turco", auf einem Berliner Holzschnitt, der vor einem halben Jahrhundert publiziert wurde, schon befand ^{2, 3, 4}. Wenn diese beiden Exemplare, die sich im Berliner und Topkapı Museum befinden, sorgfältig verglichen werden, so stellt es sich heraus, dass sie bis auf das Kleinste einander ähnlich sind. Thuasne hält es, nach einem Vergleich des Berliner Holzschnittes mit einem Porträt von Sultan Cem, für möglich, dass es Werke der letzten Hälfte des XV. Jahrhunderts sind ⁵.

Die Gravüre, die sich im berühmten Sultan Yakup Bey Album —nach Tahsin Öz Fatih Album— No 2153 im Topkapı Sarayı Museum befindet ist für die Datierung des oben genannten Albums sehr wichtig. Abb. a

Im selben Album ist auch eine Copie eines Werkes von Pollaiuolo vorhanden Abb. a Ich bin Herrn Prof. Kaufmann (Köln) und seinem Schüler Herrn Winner sehr dankbar dafür, dass sie mir geholfen haben, den Zusammenhang dieses Werkes mit dem des A. Pollaiuolo festzustellen. Es ist möglich, dass beide Werke zur selben Zeit auf die selbe Art in Istanbul eingetroffen sind. Das Werk von Pollaiuolo und das Porträt von Johannes VIII. Paleologos sind höchstwahrscheinlich Ende des XV. Jahrhunderts nach Istanbul gekommen.

DR. BHAEDDİN ÖGEL

² L. Thuasne, *Gentile Bellini et Sultan Mohammed II*, Paris 1888, s. 37. Bu portre diğer eserlerde de neşredilmiştir. Bk. Delaborde, *La gravure en Italie avant Marc-Antoine*, Paris 1883, s. 147.

⁴ *Abeindländische Künstler zu Konstantinople im XV. und XVI. Jahrhundert*, Wien 1918, s. 38 vd.

⁵ Thuasne, *yapan sanatkarların da aynı olduğunu söyler*. aynı eser, s. 37-38.

⁶ Aynı eser, s. 38.

a. VII. Johannes Paleologos'un portresinden mülhem
bir gravür

b. A. Pollaiuolo'nun "Herakles ve Hydra" adlı
tablosunun kopyası

(Topkapı Sarayı Müzesi Hazine Ktb. 2153 Nu. 11 albümden.)